I
Inleiding

Zoals de naam al zegt houdt de papyrologie zich bezig met het bestuderen van de teksten die op papyrus geschreven zijn. Deze definitie is echter voor allerlei beperkingen en aanvullingen vatbaar. We zullen hier direkt al de beperking aanbrengen, dat onder papyrologie doorgaans wordt verstaan de *Griekse* papyrologie, die zich uiteraard bezig houdt met de Griekse papyrusteksten. De bestudering van de Egyptische teksten heeft men eigenlijk altijd gezien als een onderdeel van de Egyptologie. Verdere beperkingen en aanvullingen zullen in de loop van dit hoofdstuk duidelijk worden.

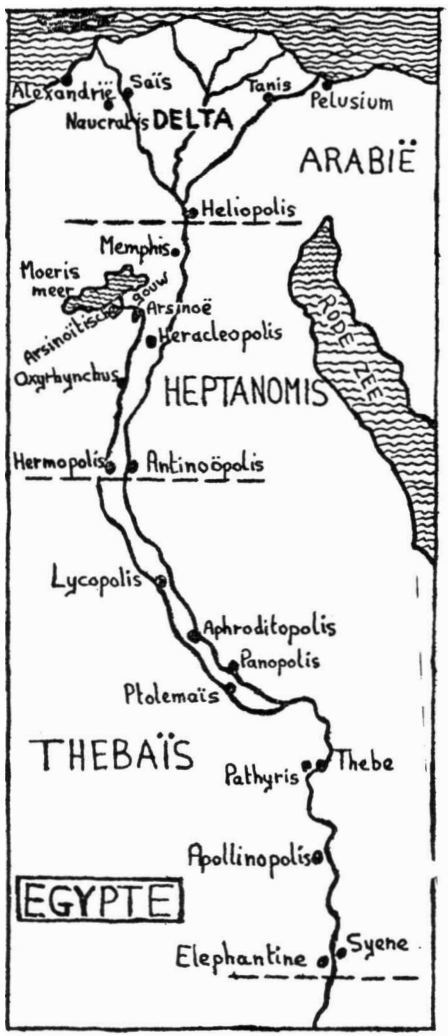

Papyrus was hét schrijfmateriaal van de oudheid. Aanvankelijk, dat wil zeggen in het derde millennium voor Christus, werd liet alleen in Egypte gebruikt, maar in de loop van liet tweede millennium ging Egypte de papyrusrollen uitvoeren (Phoenicië. Kreta) en in de Griekse en Romeinse tijd verspreidde het gebruik zich over het gehele Middellandse Zeegebied.
De papyri, waarover wij nu de beschikking hebben, zijn praktisch allemaal afkomstig uit Egypte, dat met zijn warme, droge klimaat en woestijnbodem zeer gunstige voorwaarden had om de papyri te kunnen konserveren. Vocht is voor een papyrusblad uit den boze, vandaar dat van buiten Egypte maar zo sporadisch papyri tot ons gekomen zijn. In Mesopotamië (Dura Europos) is iets gevonden en in Palestina (in de Negev en in Judea, o.a. de grot van Murabba'at) en verder is er

de bijzondere vondst van Herculaneum, het stadje in Italië aan de voet van de Vesuvius, dat bij de grote uitbarsting in 79 n.Chr., toen Pompeii onder de as werd bedolven, door een dikke lavastroom werd bedekt. Hier werd, reeds in 1752 (het was de allereerste papyrusvondst) in de zgn. villa dei papiri, de bibliotheek aangetroffen die had toebehoord aan Lucius Calpurnius Piso, de schoonvader van Caesar.
Het gaat om ongeveer achthonderd papyrusrollen die echter verkoold zijn, zodat het bijzonder moeilijk, in veel gevallen onmogelijk, is de teksten uit te rollen en te lezen. Bij de rollen, waarmee het wel is gelukt, blijkt het te gaan om teksten van de epikureïsche filosoof Philodemos (1e eeuw v.Chr.). Tenslotte is er in Macedonië, in Derveni (ten noorden van Thessaloniki) een eveneens verkoolde papyrusrol gevonden van zeer vroege datum; hij dateert van de 3e, misschien zelfs van de 4e eeuw v.Chr.; de inhoud bestaat uit een kommentaar op een Orphisch gedicht. Anders dan de Herculaneumpapyri, die verkoold zijn door de hitte van de lavastroom, is deze Macedonische papyrus gekarboniseerd doordat hij op een brandstapel van een overledene (de eigenaar?) is gelegd, maar slechts gedeeltelijk door het vuur werd verwoest. Overigens heeft juist de karbonisering deze papyri bewaard voor de totale ondergang!
Afgezien van deze vondsten is er dus buiten Egypte haast niets bewaard. Wat betreft de teksten uit Egypte zelf, deze zijn allemaal afkomstig uit Midden- en Zuid-Egypte, omdat het noorden (de Delta) erg vochtig is. Dit betekent, dat wij uit Alexandrië, jarenlang de hoofdstad van het land en wetenschappelijk en literair centrum van de Hellenistische wereld, niets over hebben.

De oudste ons bekende papyrusrol werd gevonden in een Egyptisch graf van ca. 3000 v. Chr. Deze rol is niet beschreven, maar werd aan de overledene meegegeven om in het hiernamaals te gebruiken. Tot de oudste in het Egyptisch beschreven papyri behoren de Abusir papyri uit ca. 2300 v. Chr. Dit zijn archieven van een dodentempel; ze hebben voornamelijk betrekking op de dagelijkse bezigheden en de huishouding van de tempel: onder meer zijn er lijsten van personen met bepaalde taken en opdrachten, registers van inkomsten en uitgaven, mededelingen naar aanleiding van inspekties van het tempelmeubilair en van de tempel zelf, aantekeningen van beschadigingen aan heilige voorwerpen, rekeningen, brieven enz. Deze dokumenten zijn in het Hiëratisch geschreven, het Egyptische 'boekenschrift' dat sinds ca. 2800 v. Chr. in gebruik was en dat in later tijd (vanaf ca. 700 v. Chr.) alleen nog in religieuze teksten toegepast werd; aan dit gebruik heeft het zijn naam te danken. Naast het Hiëratisch had zich toen het Demotische schrift ontwikkeld, dat gebruikt werd voor de gewone, dagelijkse schrijverij. Deze twee schriftsoorten worden door Herodotos genoemd in het tweede boek, dat over Egypte handelt (Caput 36): 'Ze maken gebruik van twee schriftsoorten, de ene soort heet "heilig", de andere "gewoon" '.[1]
De oudste Griekse tekst op papyrus dateert van omstreeks 330 v. Chr. Uit deze tijd bezitten wij een verordening van een zekere Peukestas, die naar alle waarschijnlijkheid één van de beide hoofdkommandanten was van de troepen van Alexander de Grote in Egypte. Deze Griekse tekst is afkomstig uit Sakkara (vlak bij Memphis) en luidt als volgt: '(Verordening) van Peukestas. Verboden door te lopen. Dit is de woning van een priester.' Dit verbod was vrijwel zeker bestemd voor de daar gelegerde Griekse troepen en moet tot doel hebben gehad de religieuze gang van zaken voor de Egyptenaren niet te verstoren.[2]

Vanaf het moment dat Alexander de Grote Egypte veroverde, werd het Grieks de officiële, ambtelijke taal en bleef dat tot ca. 600 n. Chr. Het Grieks is als officiële taal nooit door liet Latijn vervangen (ook niet tijdens de Romeinse overheersing) en is dus bijna duizend jaar lang in Egypte in gebruik geweest. De Griekse papyrusteksten, die wij over hebben, bestrijken deze hele periode zonder onderbreking. In de 7e eeuw n. Chr. komt met de Arabische overheersing het Arabisch in gebruik en wordt het Grieks verdrongen.
Overigens moet niet vergeten worden, dat er ook vóór de verovering door Alexander banden bestonden tussen de Grieken en Egypte. Ca. 650 v. Chr. werd Naukratis gesticht, een kolonie van een aantal Griekse steden tezamen; er waren handelskontakten en er kwamen Griekse toeristen (denk aan Herodotos). Uit deze tijd vóór Alexander zijn er echter geen Griekse papyri, wel inskripties. Een heel vroege inskriptie (of liever grafflto) vinden we in Abu Simbel, op het been van een Ramseskolos, daterend uit 591 v. Chr. Deze tekst is daar aangebracht door Griekse huursoldaten, die een veldtocht meemaakten met Psammetichos II.
Ook al was het Grieks vanaf ± 330 v. Chr. de officiële voertaal, het Egyptisch bleef uiteraard – onder de inheemse bevolking – in gebruik; in de Grieks-Romeinse tijd was dat het Demotisch (hierboven al genoemd als schrift: de term 'Demotisch' wordt zowel voor de taal als voor het schrift gebruikt). Voor de volledigheid moet tenslotte nog vermeld worden, dat zich uit bet Demotisch weer het Koptisch ontwikkeld heeft, dat in gebruik was van vóór de 3e eeuw n. Cbr. tot in de 8e eeuw n. Chr. Dit is een nog weer jonger stadium van de Egyptische taal en werd geschreven met het Griekse alfabet, dat daartoe was uitgebreid met zeven Demotische tekens. Het Christendom heeft een heel belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling van het Koptisch. Na de 8e eeuw leeft het Koptisch bijna alleen nog voort als liturgische taal in de Koptische kerk. (Evenals het Grieks werd het Koptisch verdrongen door het Arabisch).

Zoals hierboven al werd opgemerkt, werden Egyptische teksten door de wetenschap altijd beschouwd als onderdeel van de Egyptologie. Vooral de laatste jaren is er echter een tendens om de Griekse en Demotische papyri veel meer in samenhang te gaan bestuderen. Want het spreekt vanzelf, dat we in een dergelijke mengkultuur als waarmee de papyrologie zich bezighoudt te maken hebben met meertalige stukken en meertalige archieven. We spreken van een archief, wanneer het gaat om stukken die betrekking hebben op b.v. dezelfde persoon of familie of op dezelfde gebeurtenis, hetzelfde landgoed enz. Ook kunnen het stukken zijn, die losstaan van elkaar, maar die bij één en dezelfde ambtenaar zijn binnengekomen. Sommige families schreven hun stukken voor de ene gelegenheid in het Grieks (of lieten ze schrijven), ivoor de andere gelegenheid in het Demotisch. Er zijn personen die als het ware een dubbel leven leidden: in de ene funktie (b.v. als ambtenaar) traden ze op als Griek, onder een Griekse naam en met in het Grieks geschreven dokumenten; in de andere funktie (b.v. als priester) als Egyptenaar onder een Egyptische naam en met in het Demotisch geschreven dokumenten.

Het feit, dat in Egypte het Grieks nooit als officiële taal door het Latijn is vervangen, brengt met zich mee dat ons maar weinig Latijnse papyri bekend zijn.[3] Ze zijn er wel, maar hun aantal is in verhouding tot de Griekse papyri zo klein, dat men deze Latijnse stukken ook als onderdeel van de Griekse papyrologie beschouwt. Om een indruk te

geven van de aantallen, waarom het gaat: er zijn zo'n dertigduizend Griekse papyri bekend, terwijl er slechts ongeveer vierhonderd Latijnse papyri zijn.

Behalve Griekse en Latijnse papyri behoren ook teksten op ander materiaal tot het terrein van de papyrologie, o.a. teksten op ostraka, wastafeltjes, mummielinnen en houten mummielabels. Een aardig voorbeeld van de mogelijkheid dat teksten op verschillend materiaal licht kunnen werpen op dezelfde gebruiken of gebeurtenissen hebben we in het geval van de verzending van mummies. (Het kwam geregeld voor, dat iemand, die niet in zijn eigen woonplaats overleed, na mummifikatie daarheen werd teruggezonden). Er is een tekst, waarin een verzonden mummie van een vrouw wordt beschreven: zij heeft een verzendingslabel om de hals, het linnen aan de buitenkant is met rozenzalf ingesmeerd en op de buik is haar naam geschreven. (Zie VI no. 1). Nu bezitten we inderdaad een flink aantal van die houten verzendingslabels (zowel Griekse als Demotische) en stukken mummielinnen of linnen banden, waarop doorgaans de naam van de overledene en de bereikte leeftijd vermeld staat. Men ziet in dit geval wel heel duidelijk, hoezeer deze teksten op verschillend materiaal bij elkaar horen. Hetzelfde wordt nog eens geïllustreerd door papyrusteksten die handelen over het onderwijs, terwijl we op ostraka en wastafeltjes de schrijfoefeningen van de jeugd over hebben.

Linnen mummieband van de 2e eeuw n. Chr., uit de kollektie van het Papyrologisch Instituut te Leiden (inv. nr. V 32).
Op de band staat niet, zoals gebruikelijk, de naam van de overledene, maar een afscheidsgroet: Εὐψύχι ἐβίωσεν ⌊ [ ]
'Vaarwel! Hij (of zij) leefde ... jaar.' (uitgegeven in P. L. Bat. XIX, 1978, no. 39).

Wat hier zojuist betoogd is, geldt natuurlijk evenzeer voor teksten op steen, de inskripties. Toch worden de papyrologie en de epigraflek in de praktijk als twee aparte disciplines bedreven. Aan de ene kant een tamelijk kunstmatige scheiding, omdat de gegevens die de papyri opleveren én de gegevens uit inskripties elkaar op veel punten kunnen aanvullen of verduidelijken; aan de andere kant zijn er ook wel belangrijke verschilpunten, met name dat inskripties 'van nature' bestemd zijn voor de openbaarheid (en vaak voor het nageslacht), terwijl dat met papyrusteksten doorgaans niet het geval is; de intentie van de teksten is verschillend. (Overigens gaat dit nu juist weer niet op voor de bovengenoemde Peukestaspapyrus, maar dat is dan ook een uitzonderlijke tekst). Verder behoeft nauwelijks vermeld te worden, dat Griekse inskripties uit de gehele Hellenistische wereld afkomstig zijn, terwijl - zoals in het begin al werd duidelijk gemaakt de overgeleverde papyrusteksten praktisch uitsluitend uit Egypte stammen.

In Egypte had men veel ervaring en grote kundigheid verkregen in het vervaardigen van papyrusbladen. Het opvallende is, dat over het algemeen de oudere papyri mooier, dat wil zeggen fijner en gladder, zijn dan de papyri uit later tijd. De Romeinse papyri zijn over de hele linie minder van kwaliteit dan de Ptolemaeische. Er zijn steeds verschillende soorten papyrus in omloop geweest, variërend van hoge-kwaliteit-schrijfpapier (charta hieratica[4]) tot pakpapier (charta emporetica).
Voor het fabriceren van papyrus ging men als volgt te werk. De driekantige stengel van het papyrusriet sneed men in dunne repen: een aantal repen werd naast elkaar in vertikale richting gelegd, waarop men kruiselings een tweede laag repen legde (in horizontale richting dus). Deze twee lagen werden op

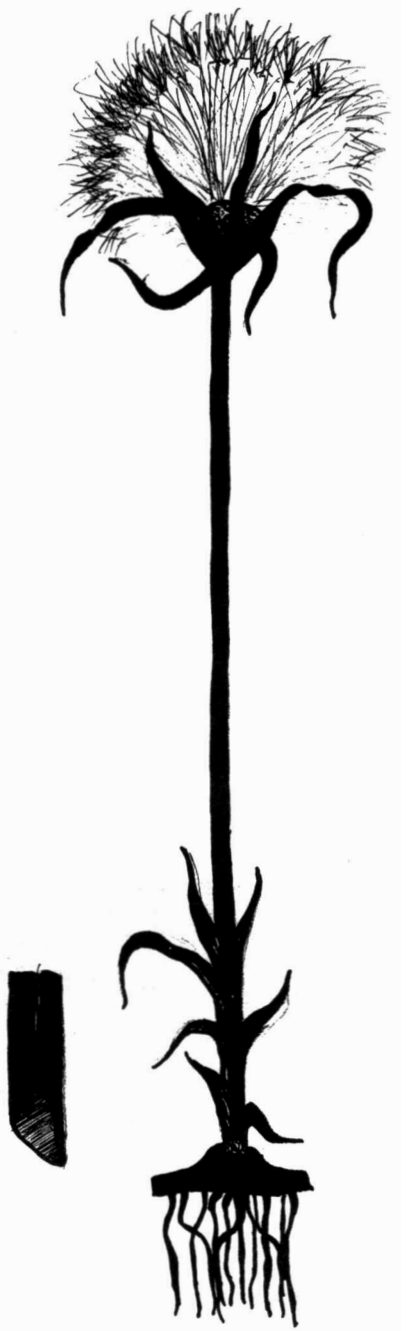

Schematische voorstelling van de papyrus plant; naar een afbeelding in N. Lewis, Papyrus in Classical Antiquity.

elkaar geperst door er met een soort grote, platte hamer op te slaan. Het is vrijwel zeker, dat het vocht, dat uit het materiaal zelf kwam, voldoende was om de twee lagen voor altijd op elkaar te houden. Er kwam dus geen lijm aan te pas. De op deze wijze gemaakte bladen werden in de zon gedroogd, aan elkaar vastgelijmd en opgerold. De papyrus kwam zo, in rollen, uit de fabriek; de rol was dus de verkoopeenheid. (Er was een standaardmaat van twintig bladen per rol, maar er werden op bestelling ook langere rollen afgeleverd). Als men een stuk papyrus voor b.v. een brief nodig had, sneed men een stuk van de rol af. De papyrusrol werd trouwens nog gepolijst (soms aan één kant beter dan aan de andere kant), zodat er een mooi, glad oppervlak ontstond om op te schrijven. De kant waar de vezels horizontaal lopen (in de schrijfrichting dus) en die meestal het best gepolijst is en de binnenkant van de rol vormt, noemen we het recto; de kant waar de vezels vertikaal lopen heet het verso. Men schreef met een uit riet gesneden pen; de inkt was zwart en werd gemaakt van roet, gummi en water (men kende overigens ook rode inkt).

Veel van wat hier over het vervaardigen van papyrus is gezegd, is beschreven door Plinius de Oudere in zijn Naturalis Historia, waar ook nog bijzonderheden te lezen zijn over de kwaliteit en eigenschappen van de verschillende soorten papyrus.

De papyrusplant werd behalve als schrijfmateriaal ook gebruikt voor talloze andere doeleinden. Hij diende als voedsel, er werden matten en manden, touwen, lampepitten, kleine bootjes, kleding, sandalen van gemaakt; de harde wortel van oude planten werd gebruikt als hout (dat in Egypte haast niet te vinden is); de kroon van de plant diende als versiering: verder werd de plant gebruikt voor reukwerk en verbandmiddelen.

De papyrologie als tak van wetenschap is nog niet erg oud. In feite kwam Egypte pas weer echt in de Europese belangstelling te staan door de expeditie van Napoleon in 1798. In het kielzog van het leger kwamen allerlei wetenschappers mee, die op grote schaal onderzoekingen gingen verrichten en de oudheden beschreven. Vóór de Napoleontische expeditie leefde er echter ook al wel een bepaalde verwachting met betrekking tot de herontdekking van de klassieke- en van de Egyptische oudheid. In 1752-1754 waren de Herculaneum-papyri gevonden, die filosofische teksten bleken te bevatten (zie pag. 295), en men koesterde hooggespannen verwachtingen over verdere ontdekkingen en met name de herontdekking van de wijsheid van het land der farao's. De allereerste uitgave van een (Griekse) papyrus uit Egypte bracht echter een teleurstelling teweeg. Die uitgave dateert uit 1788 en is dus nog van vóór de komst van Napoleon. Het betreft een papyrusrol, die tezamen met nog 49 andere rollen door inheemse bewoners van Egypte te koop aangeboden werd aan een Europese koopman; hij kocht slechts deze ene en de andere werden allemaal verbrand door de inheemse boeren, omdat dat zo'n aangename geur verspreidde. Dit ene dokument bleek niet de zo hoog geprezen, oude wijsheid te bevatten, maar was een lijst van inwoners van het dorpje Ptolemais Hormou (in de Arsinoïtische gouw, dé grote oase in Egypte), die werkzaamheden aan dijken en kanalen verricht hadden. Toch kan men zeggen, dat met deze uitgave de papyrologie geboren is, en toen er eenmaal wat meer teksten bekend werden, begon men al spoedig het belang van dit soort dokumenten in te zien. Vooral in de tweede helft van de 19e eeuw kwamen er steeds meer papyrusteksten boven het zand, maar pas aan het eind van de 19e eeuw begon men met gere-

gelde opgravingen, waarbij er systematisch naar papyri werd gezocht.
Inmiddels had de inheemse bevolking ook gekonstateerd dat men in Europa belangstelling voor papyri had én dat men er veel geld voor over had. Dit had tot gevolg dat door de boeren, die zeer arm waren, allerlei praktijken toegepast werden om er zoveel mogelijk aan te verdienen. Een gangbare methode was om grote papyri door te scheuren en de stukken afzonderlijk te verkopen: dat bracht meer op. Ook tijdens geregelde opgravingen werden door de inheemse arbeiders stukken achtergehouden en ondershands verkocht. Heel vaak weet men dan ook niet, waar en onder wat voor omstandigheden papyri gevonden zijn, en dat is heel jammer, omdat juist de vindplaats een aanwijzing kan zijn vóór of een hulp kan zijn bij de interpretatie van de tekst. Bovendien zijn stukken die tot één archief behoren (zie pag. 296) op deze manier dikwijls verspreid geraakt over verschillende wetenschappelijke instellingen en musea in de wereld.
Zoals gezegd begonnen aan het eind van de vorige eeuw de systematische opgravingen en vanaf dat moment begon ook de grote vloed van tekstuitgaven te verschijnen. Daar is men sinds die tijd mee doorgegaan tot op de dag van vandaag.

Wat houdt zo'n tekstuitgave nu eigenlijk in? Men begint met het ontcijferen van de op papyrus geschreven tekst. Soms levert dat niet veel problemen op, maar in de meeste gevallen vereist het grote vaardigheid en een flinke dosis ervaring. Als illustratie hiervan kan het volgend voorval vermeld worden.
In de 16e eeuw kwamen twee papyrusfragmenten in handen van een humanistisch geleerde Giovanni Giacomo Grineo. Deze heeft het kursieve Griekse schrift, dat men in die dagen nog helemaal niet kende, zelfs niet als Grieks herkend, maar aangezien voor Turks.

Omdat papyri vaak bescliadigd zijn of afgebroken, heeft men in de meeste gevallen te maken met onvolledige teksten en het gaat er om te proberen die teksten zo veel mogelijk te rckonstrueren en aan te vullen. Dit is gemakkelijker als we te maken hebben met teksten die altijd op (min of meer) dezelfde wijze worden opgesteld, zoals kontrakten, belastingaangiften, verzoekschriften e.d. Bepaalde formules komen dan in elk van die teksten steeds weer terug. Dikwijls is het echter niet eenvoudig, en het zal duidelijk zijn, dat er soms heel wat inventiviteit vereist wordt. Eén van de hulpmiddelen, die bij dit werk gebruikt worden, is het zgn. Rückläufiges Wörterbuch, een woordenboek, dat de woorden rangschikt op alfabetische volgorde van achteraf. Als b.v. van een papyrus de linkerkant weg is, dan mist men steeds het begin van de regels en vaak het begin van woorden. Wil men nu weten welk woord er op een bepaalde plaats gestaan zou kunnen hebben, dan zoekt men het eind van het woord op voorzover het bewaard is gebleven en kijkt welke woorden er zo eindigen; zo vindt men dan de mogelijkheden voor aanvulling van het begin. Een voorbeeld hiervan is P. Giss. 80, r. 5. In de tekst staat: *τατης̣ Ἡραιδουτος* (waarbij de eerste *τ* beschadigd is); dit kan aangevuld worden tot *της γλυκυτατης Ἡραιδουτος* (van de allerliefste Heraidous).
Een tekstuitgave houdt nu in, dat men een zo verantwoord mogelijk aangevulde transkriptie van de tekst geeft. Er zijn internationale afspraken over de wijze waarop zo'n transkriptie wordt weergegeven. (Deze regels werden vastgesteld tijdens het internationale papyrologenkongres te Leiden in 1931). Het is immers van groot belang bij het lezen

van een getranskribeerde tekst te weten of men te maken heeft met aanvullingen of dat de lezing van een bepaald woord niet zeker is. Men heeft daarom afgesproken, dat aanvullingen tussen vierkante haakjes worden gezet, dat onder beschadigde letters een punt wordt gezet enz. Het hier genoemde voorbeeld van P. Giss 80. r. 5 ziet er in de uitgave als volgt uit:
[*τῆς γλυκυ*]*τ̣άτης Ἡραιδοῦτος.*
Een overzicht van de afgesproken tekens vindt men op pagina 355.

Bij zo'n transkriptie komen dan dé tekstkritische noten, dikwijls een vertaling en een toelichting (kommentaar) op de inhoud van de tekst. De tekstkritische noten houden vaak verband met het feit, dat het Grieks van de inwoners van Grieks-Romeins Egypte ver af staat van het klassieke Attisch: allerlei taalvarianten – dikwijls uit de spreektaal – doen hun intrede in de papyri. Uitgevers 'korrigeren' deze varianten dan in hun kritisch apparaat, (zie in verband hiermee het hoofdstuk over de taal in de Griekse papyri).

Tot slot de vraag: wat voor soort teksten leveren de papyri op17 Er is in het bovenstaande al iets van gebleken, maar er kan nog eens met nadruk gezegd worden, dat het werkelijk van alles kan zijn; er is een enorme verscheidenheid. Er zijn teksten met literaire inhoud, maar die zijn verre in de minderheid: van de ruim dertigduizend Griekse en Latijnse papyri zijn er zo'n vierduizend literaire teksten (en nog eens ca. vierhonderd bijbelse papyri). Omdat de literaire papyri echter een belangrijke aanvulling vormen op de middeleeuwse (perkamenten) manuskripten van de klassieke schrijvers zal er een apart hoofdstukje aan worden gewijd.
Verreweg de meeste papyri daarentegen zijn van zakelijke aard: huur- en koopkontrakten, geboorteaangiften, voedsterkontrakten, huwelijkskontrakten, belastingaangiften en -kwitanties, verzoekschriften, teksten over schoolpraktijken, talloze partikuliere en ambtelijke brieven. Maar ook zijn er magische teksten, teksten over godsdienstige zaken, schooloefeningen, een steno-leerboek enz.

Uit bovenstaande opsomming blijkt nogmaals het belang van de papyri. Immers onze kennis van de oudheid was in de eerste plaats gebaseerd op geschiedschrijvers. Maar die interesseerden zich voornamelijk voor politieke en militaire geschiedenis en dan nog met name voorzover het Athene, Sparta, Alexander de Grote en Rome betreft. Tegenwoordig is de historikus echter veel meer geïnteresseerd in de zgn. 'onderbouw' (de maatschappij, de sociale en ekonomische omstandigheden), die zijn invloed had op de politieke geschiedenis. Dokumentaire bronnen, zoals de papyri, geven over die onderbouw veel meer informatie, omdat men er *rechtstreeks* mee in aanraking komt. In het hierna volgende hopen wij u mede een indruk te geven van de manier waarop men papyri kan gebruiken bij het onderzoeken van bepaalde maatschappelijke en sociale vraagstukken.

M.E. v.d. H.-T.

NOTEN

1 Herodotos II 36: *διφρασίοισι δὲ γράμμασι χρέωνται, καὶ τὰ μὲν αὐτῶν ἱρὰ τὰ δὲ δημοτικὰ καλέεται.*
Het Hiëroglyphenschrift – het oudste Egyptische schrift – werd vooral gebruikt voor inskripties en opschriften; in enigszins vereenvoudigde vorm werd het echter ook wel op papyrus toegepast (o.a. dodenboeken), waaruit zich al vrij snel het Hiëratisch ontwikkelde; de Hiëroglyphen bleven naast het Hiëratisch in gebruik totdat het Hiëratisch tegen het begin van onze jaartelling in onbruik raakte. Het Demotisod en de Hiëroglyphen bleven tot in de 5e eeuw n. Chr. in gebruik.

2 *Πευκέστον. Μὴ παραπορεύεσθαι μηδένα ἱερείως τὸ οἴκημα.*
Deze tekst werd uitgegeven door E.G. Turner in Journal of Egyptian Archaeology 60 (1974), pp. 239-242.

3 Het Latijn is uiteraard wel gebruikt in de hoogste ambtelijke kringen, d.w.z. in Alexandrië. Maar het is nooit doorgedrongen in de provincie. Omdat er uit Alexandrië niets bewaard is gebleven (zie pag. 295), is er dus juist van de kringen die het Latijn wel gebruikten, niets over.

4 Charta hieratica: aanvankelijk zo genoemd omdat deze soort gebruikt werd voor religieuze geschriften; later werden de namen voor de papyrussoortcn nog wel eens veranderd; b.v. de soort die eerst charta hieratica heette, werd later charta augusta genoemd: naar keizer Augustus, (vgl. Plinius Maior, Naturalis Historia XIII cap. 74).

LITERATUUR

A. Deissmann Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt. Tübingen, 1923 [4].
N. Lewis Papyrus in Classical Antiquity, Oxford, 1974.
J. Lindsay Daily Life in Roman Egypt, Londott, 1963.
O. Montevecchi La Papirologia, Torino, 1973.
L. Mitteis und U. Wikken Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, Leipzig-Berlin, 1912.
W. Peremans en J. Vergote Papyrologisch Handboek, Leuven, 1942.
E. G. Turner Greek Papyri. An Introduction, Oxford, 1968.
J.G. Winter Life and Letters in the Papyri, Ann Arbor.1933.

Enkele bloemlezingen

M. David en B. A. van Groningen Papyrological Primer, Leiden, 1965 4.
J. Hengstl Griechische Papyri aus Ägypten als Zeugnisse des öffentlichen und privaten Lebens, München, 1978.
W. Schubart Ein Jahrtausend am Nil. Briefe aus dem Altertum (alleen de Duitse vertaling), Berlin, 1923 [2].
Select Papyri Vol. I: Private Affairs, by A. S. Hunt and C.C. Edgar, 1932; Vol. Il: Official Documents, by A.S. Hunt and C.C. Edgar, 1934; Vol. III: Literary Papyri, Poetry, by D. L. Page, 1950; The Loeb Classical Library.

II
De literaire papyri

In een post scriptum, dat is toegevoegd aan een brief van de 2e eeuw n. Chr., gevonden te Oxyrhynchos, kunnen we het volgende lezen (zie VI, no. 2):

> 'Maak kopieën van het 6e en 7e boek van de "komedierollen"[1] van Hypsikrates en stuur ze mij. Want Harpokration zegt, dat ze in de bibliotheek van Pollio zijn. Maar het is waarschijnlijk, dat ook anderen ze hebben. Ook heeft hij proza-uittrekselsvan de "tragediemythen" van Thersagoras.'

In een andere hand is hieraan toegevoegd:

> 'Demetrios, de boekhandelaar, heeft ze volgens Harpokration. Ik heb Apoïïonides opdracht gegeven mij enkele van mijn eigen boeken te sturen, waarover je mettertijd van Seleukos zelf zult horen. Als je nog andere boeken vindt, die ik niet bezit, maak dan kopieën en stuur ze mij. Ook Diodoros en zijn vrienden hebben boeken, waarvan ik er enkele niet heb.'

In de 2e eeuw n. Chr., de tijd waaruit deze brief dateert, valt de kulturele bloeiperiode van Oxyrhynchos. De *literaire* papyri van de Romeinse tijd zijn voor het grootste deel afkomstig uit deze tijd en deze plaats. Echter ook vóór de Romeinse tijd bestond er in Oxyrhynchos een grote literaire belangstelling. Het was een provincieplaats, die verregaand gehelleniseerd was en waar talloze Alexandrijnse geleerden kwamen, voornamelijk eigenaars van landgoederen die daar in bepaalde periodes van het jaar verbleven. We weten, dat in de Ptolemaeëntijd Satyros in Oxyrhynchos heeft gewoond; hij schreef o. a. een biografie van Euripides. Ten tijde van Augustus komen we *Theon*, de zoon van Artemidoros, tegen, die kommentaren schreef op de Odyssee, Theokritos, Pindaros en de lyrische dichters. In de Romeinse tijd, de bloeiperiode van Oxyrhynchos, treedt *Harpokration* op; deze schreef een lexikon op de twaalf redenaars, dat bewaard is gebleven. Deze Harpokration is in kontakt geweest met *Valerius Pollio*, auteur van een verzameling van Attische uitdrukkingen, en met *Valerius Diodoros* (de zoon van Pollio) die een 'Interpretatie van problemen in de twaalf redenaars' samenstelde. Met de in het begin geciteerde brief hebben we een getuigenis van de aktiviteiten die ontplooid werden door de kring waarin deze laatstgenoemden verkeerden.

We weten niet, wie de afzender van deze brief was, noch wie de ontvanger was; ook van de in de brief genoemde schrijvers en werken weten we niets. Maar de genoemde Harpokration, Pollio en misschien ook Diodoros, zijn praktisch zeker (bewijzen kunnen we dit echter niet) te identificeren met de bekende geleerden (E. G. Turner in de akten van het 8e papyrologenkongres). Ook is er gesuggereerd, dat de genoemde Seleukos de bekende grammatikus uit Alexandrië zou zijn (B. Hemmerdinger in R.E.G. 72). We hebben hier te maken met materiaal, dat de stad Oxyrbynchos ver-

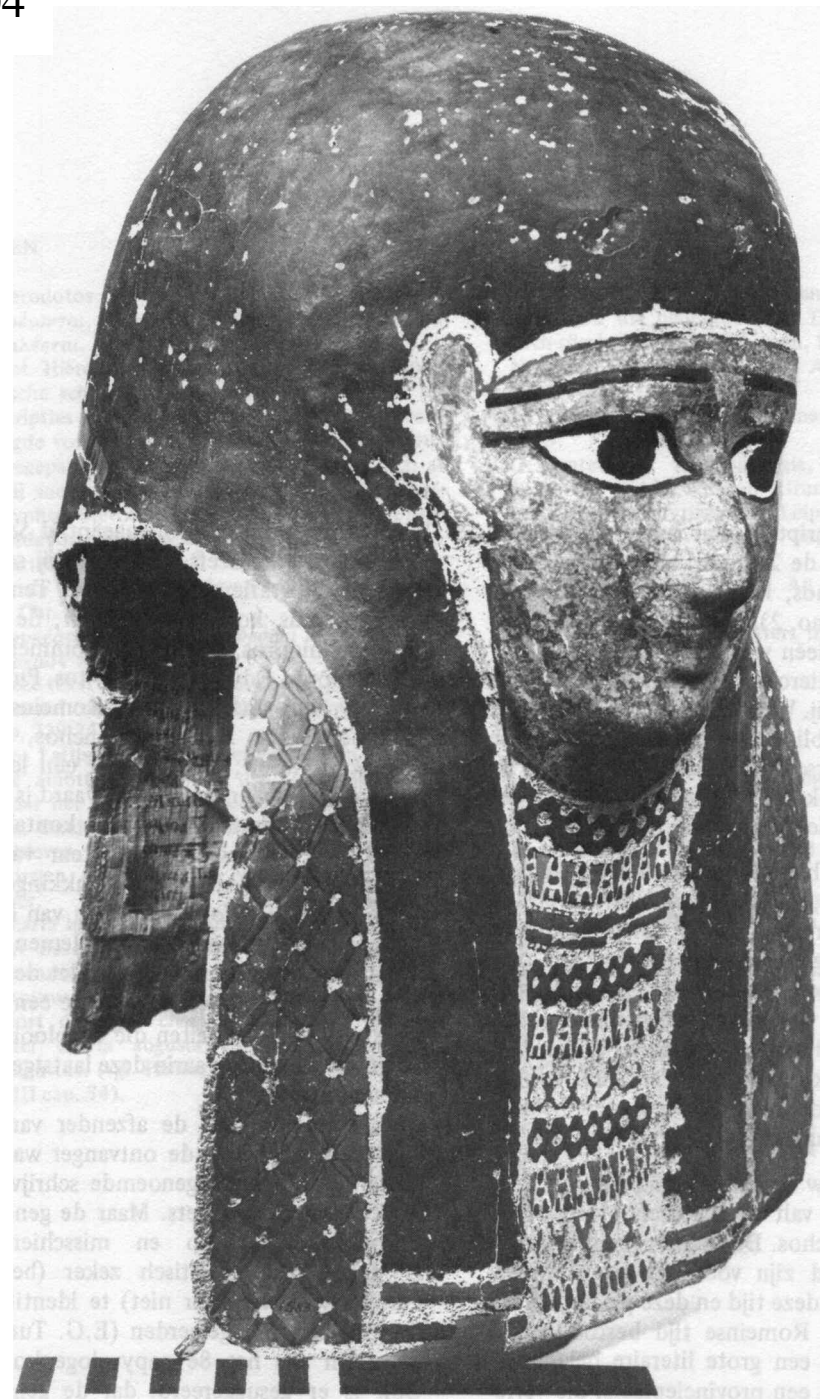

Mummiemasker uit de kollektie van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel (inv. nr. E 8325, foto van A. Mekhitarian). De kartonnage bestaat uit Demotische en Griekse papyrusfragmenten. In de binnenkant is de beschreven papyrus duidelijk zichtbaar. Inmiddels is de kop door de heer C. van Winkel (te Brussel) uit elkaar gehaald,

bindt met de hoofdstroming van de klassieke wetenschap in die tijd. Graag zouden we nog een stap verder gaan en enkele van de ons overgeleverde literaire teksten willen verbinden met hier genoemde namen. We hebben b.v. een aantal teksten uit Oxyrhynchos met lyrische poëzie, zorgvuldige kopieën, gemaakt in het midden of tegen het einde van de 1e eeuw v. Chr.
Het is wel heel verleidelijk ze te beschouwen als verzameld en gebruikt door Theon, de zoon van Artemidoros (t.t.v. Augustus). Verder is er een grote hoeveelheid Attische redenaars, te dateren in de 2e eeuw n. Chr., waarvan we graag zouden aannemen, dat ze door Harpokration zijn gebruikt. Zekerheid hierover kunnen we niet krijgen. (Wie in de oudheid boeken bezat, zette kennelijk niet of zelden zijn naam op de rollen; maar ook moet worden opgemerkt, dat we slechts zelden de eerste of laatste pagina van zo'n rol bezitten). Wat nog wel uitzicht biedt, is identifikatie van de handschriften door paleografische vergelijking. Turner is er op die manier in geslaagd een aantal schrijvershanden te herkennen in de verschillende teksten, waaruit men kan konkluderen dat er in die 2e eeuw n. Chr. slechts een beperkt (Turner herkent er tien) aantal schrijvers in Oxyrhynchos is bezig geweest met kopiëren van literaire werken. (Zie hiervoor E.G. Turner, Scribes and Scholars of Oxyrhynchos).

Omdat de omvang van de vondsten daar zo enorm groot is, neemt Oxyrhynchos voor ons een zeer bijzondere plaats in met betrekking tot onze kennis van de literaire teksten uit de oudheid. Extra interessant is Oxyrhynchos, omdat er aanwijsbare banden zijn met de 'geleerde' wereld in Alexandrië, waarvan we hierboven een voorbeeld hebben gezien. Maar ook elders in Egypte zijn literaire werken gevonden en deze teksten zijn veelal van vroegere datum dan de Oxyrhynchosteksten.
De oudste literaire papyrusteksten, waarvan sommige al van het begin van de 3e eeuw v. Chr. dateren, zijn gevonden in mummiekartonnages, vooral in Gurob, Hibeh en Ghoran (ten zuiden van de Fayoem gelegen) en, in mindere mate, uit Tebtynis (aan de zuidrand van de Fayoem): een bescheiden aantal komt uit liet Serapeum van Memphis en een enkele uit Philadelphia in de Fayoem. Mummiekartonnages zijn gemaakt door een aantal lagen van gebruikte papyrusbladen op elkaar te plakken. Door deze lagen nu van elkaar los te maken houdt men de papyri weer over. Op deze manier heeft men b.v. voordien onbekende Menanderteksten teruggevonden. Uit de Romeinse tijd zijn er, behalve uit Oxyrhynchos, ook literaire teksten afkomstig uit Arsinoë, Karanis, Tebtynis en Soknopaiunesos. Van de Byzantijnse tijd, vanaf de 4e eeuw, zijn de belangrijkste vondsten gedaan in Antinoöpolis, Hermopolis Magna, Aphroditopolis, Panopolis.

Wat is voor ons nu eigenlijk het belang van literaire papyrusteksten? Tot de tijd waarin de papyri ontdekt begonnen te worden, kenden wij de werken van de klassieke auteurs alleen door middel van perkamenten manuskripten die dateerden uit de middeleeuwen. Er was dus een kloof van tenminste duizend jaar tussen het ontstaan van die werken en de oudste handschriften die ervan bekend waren. Door de vondsten van papyri hebben wij nu de beschikking over teksten, die weliswaar niet uit de tijd en omgeving stammen, waarin die werken ontstaan zijn, maar wel uit een tijd en omgeving die daar veel dichter bij staan.
Ook al dateert het grootste deel van de literaire papyri uit de eerste drie eeuwen

n. Chr. (met de tweede eeuw als hoogtepunt), vele teksten komen ook rechtstreeks uit de Ptolemaeëntijd en zijn dus uit dezelfde tijd afkomstig als waarin de Alexandrijnse grammatici werkten en sommige teksten zijn zelfs nog van vóór die tijd. We hebben te maken met heel verschillende soorten teksten. Sommige zijn heel verzorgde uitgaven, andere zijn voor privégebruik in kursief schrift gekopieerd; weer andere teksten zijn voor schoolgebruik bedoeld of het zijn soms schooloefeningen, gemaakt door de leerling zelf. Nogal wat teksten zijn voorzien van kritische aantekeningen en kommentaren (de laatste doorgaans op een aparte rol). De tekst, die door een beroepsschrijver gekopieerd werd, herkent men vaak aan het feit, dat in de linkermarge elke honderd regels of verzen een letter van het alfabet staat. Dit zijn de zgn. stichometrische letters, die van origine dienden om de vergoeding van de schrijver te berekenen. Men treft ze geregeld aan in poëtische teksten, echter zelden in prozateksten. Over het geheel genomen moet gezegd worden, dat papyrusteksten niet zo goed zijn als goede perkament-manuskripten. Dit is niet zo verwonderlijk, want de perkament-manuskripten zijn dan wel van zoveel later, maar ze zijn zeer waarschijnlijk overgeschreven van kopieën die in de grote bibliotheken gemaakt waren, terwijl de papyri die wij over hebben, kopieën zijn afkomstig uit Egyptische provinciesteden, waar ze in partikuliere bibliotheken en voor privégebruik waren. (Uit Alexandrië is ons immers niets bewaard gebleven).

De vergelijking echter van de middeleeuwse handschriften en de papyri levert toch een belangrijk resultaat op. Het blijkt n.l., dat de teksten van de eerste eeuwen van onze jaartelling in feite dezelfde zijn als de teksten van de middeleeuwse handschriften en dat veel tekstkorruptie al van vroege datum was (waarschijnlijk zelfs al van vóór de kritische behandeling van de teksten door de Alexandrijnse geleerden).[2] Dit is van belang, omdat men vroeger wel heeft gedacht, dat de klassieke teksten in de Byzantijnse tijd verregaand bedorven waren door onwetendheid van de schrijvers, het in de tekst invoegen van marginale aantekeningen e. d. Door de papyri is deze theorie geheel ontzenuwd. Over het algemeen is het zo, dat de papyrusteksten de beste middeleeuwse handschriften steunen, maar een echte stelregel is dit uiteraard niet. Verder heeft zelfs een klein papyrusfragment nog de waarde, dat het bewijst dat in die tijd het betreffende werk nog gelezen en gekopieerd werd.

Behalve teksten van werken die we reeds kenden zijn er op papyrus ook nieuwe, d.w.z. tot dan toe onbekende, werken te voorschijn gekomen. Er zijn klassieke schrijvers, die we alleen uit de papyri kennen en die kennelijk daarna verloren zijn gegaan. Enkele voorbeelden zijn: Bakchylides, Menander, Timotheos, Hyperides, Herondas. Van Pindaros zijn fragmenten van paeanen, dithyramben en partheneia alleen op papyrus overgeleverd; zo ook het enige satyrische drama van Sophokles (de Ichneutai, helaas slechts gedeeltelijk). Verder hebben we belangrijke toevoegingen aan onze kennis van Sappho, Alkaios, Korinna, Kallimachos, Ibykos, Erinna enz.

Homeros heeft de gehele oudheid door een zeer bijzondere plaats ingenomen. Met name de Bias werd beschouwd als het 'boek der boeken'. Niet voor niets is er een wastafeltje gevonden met de tekst: 'Homeros is geen mens maar een god'.[3] Homeros vormde ook de basis van het lektuuronderwijs. Vele van de ons in groten getale overgeleverde Homerospapyri zijn dan ook in het onderwijs gebruikt geweest.

Op grond van hei papyrusmateriaal dat we hebben, kan gekonkludeerd worden, dat de Griekse literatuur erg gangbaar was in Egypte,[4] in elk geval tot het einde van de 3e eeuw n. Chr., én dat veel van wat er toen nog bekend was sindsdien verloren is gegaan. Speciaal de lyrische poëzie moet goed bekend geweest zijn, vooral als men in aanmerking neemt, dat in de grote bibliotheken, zoals die in Alexandrië, wellicht ook werken aanwezig zijn geweest, die in provinciesteden als Oxyrhynchos niet werden aangetroffen. Na de 3e eeuw veroorzaakt de kompetitie met de Christelijke literatuur een teruggang van de heidense klassieke literatuur, die minder gelezen en minder gekopieerd werd; en als de klassieken nog gekopieerd werden, was de kwaliteit slecht. Vanaf die tijd hing het voortbestaan van de klassieke literatuur vooral af van de grote bibliotheken.

Tot slot een voorbeeld van een door een papyrusvondst mogelijk gemaakte aanvulling van een klassieke tekst, die inkompleet was. Het betreft de beroemde ode van Sappho, die begint met *φαίνεταί μοι κῆνος*.[5] Van deze ode was het slot van vers 16 niet bekend. Het begin luidt *φαίνομ(αι)* en ter aanvulling waren diverse voorstellen gedaan, o.a. *φαίνομ(αι)αὔτα* en *φαίνομ(αι)ἔγωγε* (H.J.M. Milne) en *φαίνομ(αι)Ἄγαλλι* (v. Wilamowitz). In 1965 werd aan het papyrologenkongres te Milaan de uitgave van een aantal papyri aangeboden.[6] Hieronder bevond zich een klein fragmentje (no. 2; 7 x 6,5 cm), dat een soort parafrase en citaat van deze ode bevat. Dit fragmentje bevat de juiste aanvulling: *φαίνομ(αι) ἐμ'αὔτ*[*αι*. Iedereen is het er over eens, dat dit het meest geslaagde vers is van alle voorstellen die gedaan zijn! Zo blijkt zelfs het kleinste fragmentje van belang te kunnen zijn.

M.E. v.d. H.-T.

NOTEN

1 Het is bekend, dat een aantal geleerden werken heeft geschreven over de rollen in komedies, maar er is geen werk bekend dat wordt toegeschreven aan Hypsikrates.

2 Met betrekking tot de Homerosteksten moet opgemerkt worden, dat er hele vroege teksten zijn (uit de 3e eeuw v. Chr.), waarin nog allerlei tekstkorruptie zit, met name toegevoegde verzen, die er later door de Alexandrijnen is uitgehaald. (St. West, The Ptolemaic Papyri of Homer. Papyrologica Coloniensia Vol. III, 1967).

3 Uitgegeven in Journal of Hellenic Studies XIII (1893), pag. 296. Het gaat om een schrijfoefening of diktee.

4 Op grond van de aantallen overgeleverde papyri kan men hele statistieken opstellen, waaruit de populariteit van bepaalde auteurs in een bepaalde tijd afgelezen kan worden. Men mag echter niet te snel konklusies trekken, omdat we ook altijd te maken hebben met de faktor van het toeval, waardoor papyri wel of niet bewaard zijn gebleven. Toch kan het leerzaam zijn enkele getallen naast elkaar te zetten. Alleen uit de 2e eeuw n. Chr. hebben we b. v. van Aischylos 23 teksten, van Sophokles 7 en van Euripides 17; van Aristophanes slechts 2, van Menander 5; van Pindaros 14, van Hesiodos 29; van Homeros hebben we uit deze tijd 113 teksten met gedeelten uit de Ilias en 30 met gedeelten uit de Odyssee. (Zie O. Montevecchi, La Papirologia, pag. 360-363).

5 No. 31. Opgenomen onder no. 199 in: D. L. Page, Lyrica Graeca Selecta (O.C.T.).

6 Dai Papiri della Società Italiana. Ommaggio all'XI Congresso internazionale di Papirologia, Firenze, 1965, pag. 16-17: Sull'Ode 31 L.-P. di Saffo.

LITERATUUR

F.G. Kenyon Literary Papyri. Münchener Beiträge 19,1934, pag. 3-17.
H.J.M. Milne Musings on Sappho's ΦAINETAI MOI. Symboiae Osloenses XIII, 1934, pag. 19-21. idem The Final Stanza of ΦDAINETAI MOI. Hermes 71,1936, pag. 126-128.
O. Montevecchi La Papirologia. Torino, 1973, pag. 337-394.
R. A. Pack The Greek and Latin Literary Texts from Graeco-Roman Egypt. Ann Arbor, 19672. (een katalogus van alle literaire papyrusteksten, die tot 1965 bekend waren)
D. L. Page Greek Literary Papyri. The Loeb Classical Library, 1950.
E.G. Turner Roman Oxyrhynchos. Journal of Egyptian Archaeology 1952, pag. 78-93. idem Scribes and Scholars of Oxyrhynchos. Akten des VIII. Internationalen Kongresses für Papyrologie, Wien, 1955. M.N.B.W. Neue Serie, V. Folge, 1956.
A. Wouters De Literaire Papyri en de Griekse Literatuur. Kleio, Tijdschrift voor Oude Talen en Antieke Kultuur, Maart 1975, pag. 6-29.

III
Taal der Griekse papyri

Voor wie alleen heeft kennis gemaakt met het klassieke, attische, Grieks dat wij op school leren, zou het lezen van een papyrustekst wel eens moeilijkheden kunnen opleveren. De taal van de papyri is namelijk een andere: het 'koinè' genoemde Grieks. *Κοινή* (waarbij men moet denken: *διάλεκτος* of *γλῶσσα*, taal) betekent hier: 'algemeen', 'gewoon' Grieks, in tegenstelling tot de vroegere speciale dialekten, en duidt de taal aan die sinds de veroveringen van Alexander de Grote met slechts kleine lokale verschillen in de hele Hellenistische wereld werd gesproken. De Griekse koinè volgt naar woordenschat, orthografie en grammatika de omgangstaal. Het is dezelfde taal als die waarin het Nieuwe Testament is geschreven.[1] De grondslag ervan is het Attisch, maar ook niet-attische dialekten, met name het Ionisch,[2] hebben tijdens de ontwikkeling hun invloed uitgeoefend. De overgang van de vele Griekse dialekten in het klassieke Griekenland naar de ene koinè-taal is tevens het begin van een ontwikkeling die uiteindelijk leidt tot de vorming van het Nieuwgrieks dat nu gesproken wordt. De vele papyri, die een tijdvak van zo'n duizend jaar bestrijken, bieden ons als geen andere bron de mogelijkheid een beeld te krijgen van de veranderingen die zich in de loop van de tijd in de Griekse taal hebben voorgedaan.

De literaire papyri hebben ons op dit gebied het minst te bieden. Voorzover zij niet gewoon kopieën van klassieke auteurs bevatten, was toch ook de koinè waarin de 'moderne' auteurs schreven gebonden aan een heel systeem van eigen literaire normen en regels, die door de tijden heen dezelfde bleven, zodat daardoor tussen de literaire koinè en de voortdurend veranderende spreektaal een steeds diepere kloof ontstond.[3] Een bijzonder kenmerk van de literaire koinè is de neiging om het klassieke Grieks weer in ere te herstellen en na te streven, een stroming die Atticisme wordt genoemd. Voor de rest van dit hoofdstuk zullen we de literaire taal buiten beschouwing laten.[4]

De taal van de documentaire papyri is sterk *beïnvloed door* het Grieks dat destijds in Egypte werd gesproken; niet *gelijk aan* de spreektaal, want er blijft altijd wel een verschil tussen de gesproken taal en de schriftelijke weergave daarvan, omdat de geschreven taal veel sterker wordt bepaald door allerlei afspraken die erover gemaakt zijn: de grammatika, en daardoor veel statischer is dan de gesproken taal, die als het ware tijdens het spreken van minuut tot minuut verandert ten gevolge van een natuurlijk proces, dat zich niet overal op dezelfde wijze of met dezelfde snelheid afspeelt, maar in het algemeen wel volgens dezelfde taalhistorische wetten.[5] Daar komt nog bij, dat het in de oudheid (behalve bij dichters) zeer ongebruikelijk was om het volksdialekt rechtstreeks op te tekenen: ieder deed zijn best om grammatikaal zo zuiver mogelijk zijn taal te schrijven.[6] De in de spreektaal op-

tredende veranderingen uiten zich toch wel in de geschreven taal: direkt, door fouten die tegen de grammatika worden gemaakt en op den duur door een formele verandering van die grammatika.

Voor het achterhalen van de ontwikkelingen in het Grieks hebben wij dus het meeste aan dokumenten waarvan de stijl en kompositie het minst gekunsteld zijn en waarin weinig grammatikale zorgvuldigheid is betracht: daarin schemert de spreektaal het duidelijkst door. Wel moeten we oppassen dat we niet echte schrijffouten, gemaakt door een onzorgvuldige of weinig ontwikkelde schrijver, aanzien voor veranderingen in de spreektaal. Er moet een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen schrijffouten zonder meer, en schrijffouten die weliswaar indruisen tegen de grammatikale regels van de schrijftaal, maar veroorzaakt worden door een nieuwe ontwikkeling in de spreektaal. Die laatste fouten zijn voor de bestudering van de taal juist heel belangrijk.

In de dokumentaire papyri kunnen vele groepen dokumenten met verschillend taalgebruik worden onderscheiden. Het maakt veel uit, of men bijvoorbeeld dokumenten leest afkomstig uit kantoren en bureaus of uit de privésfeer. De eerste zijn geschreven in hun eigen, technische taal, administratief of juridisch, welke talen worden gekenmerkt door een groot aantal woorden met een in die omgeving speciale betekenis, en door vele vaste formules voor de beschrijving van analoge gebeurtenissen en omstandigheden. Hiervan is een groot gedeelte door de eeuwen heen hetzelfde gebleven. De dagelijkse taal treedt veel meer naar voren in privédokumenten zoals brieven, memoranda en onderlinge kontraktjes. De taal die in de papyri wordt gebruikt varieert dus sterk al naar gelang het soort van dokument, de tijd, de omgeving waarin het geschreven is, de plaats waar het geschreven is (er zijn ook binnen Egypte nog lokale verschillen in taalgebruik), en vooral ook: de schrijver. Was hij ontwikkeld of bijna analfabeet; wat was zijn relatie tot de ontvanger; was hij Griek, Egyptenaar, Jood, Romein, één- of tweetalig? enzovoort, enzovoort. (Dit zijn trouwens allemaal dingen waar dikwijls moeilijk achter te komen is.) Maar niettegenstaande alle verschillen die er zo in de taal van de papyri optreden, blijven er toch bepaalde verschijnselen die alle groepen dokumenten gemeenschappelijk hebben en die met elkaar de ontwikkeling van het Grieks bepalen.

Enkele belangrijke kenmerken van de koinè waarin de papyri geschreven zijn volgen hieronder, alleen bedoeld om de eerste kennismaking met de taal der papyri niet al te schokkend te laten zijn. Voor wie zich meer in de details wil verdiepen verwijzen wij naar de aan de taal gewijde hoofdstukken van de papyrologische handboeken (zie literatuuropgave van hoofdstuk I; bijvoorbeeld Montevecchi pp. 73-85) en naar de grammatika's en woordenboeken die speciaal voor de papyrologie zijn samengesteld (zie literatuuropgave hieronder). Hoewel de taal van de papyri alleen een weergave is van de koinè zoals die in Egypte werd gesproken, is toch het merendeel van wat volgt ook van toepassing op de koinè als geheel. Dit is bewezen aan de hand van andere, vooral epigrafische[7] bronnen. Uitgaande van het klassieke Grieks wijkt de koinè van de papyri vooral op de volgende punten af.

Woordenschat

Zo op het eerste gezicht lijkt liet of de woordenschat van het Grieks totaal veranderd is. Dit is echter niet zo vreemd, als men be-

Voorbeeld van een ongeldig-gemaakt dokument. De tekst bevat een lening, die dus kennelijk is afgelost. (151 n. Chr.; de tekst bevindt zich te Oxford en is uitgegeven in P.L, Bat. III A, 1942, no. 11).

denkt dat de inhoud van de papyri veelal daagse dingen betreft, waarover in de klassieke literatuur haast per definitie niet wordt gesproken. Dus een groot deel van de woorden die voor ons nieuw zijn, zal in het Attisch al bestaan hebben, maar is niet in de literatuur vastgelegd. Toch zijn er ook wel echte nieuwe woorden gekomen in de koinè; dit was nodig omdat de hellenistische wereld vol was van nieuwe dingen en ontwikkelingen. Er werden grote vooruitgangen geboekt op wetenschappelijk en kultureel terrein (met Alexandrië als zeer belangrijk middelpunt), het bestuur van de grote gebieden wordt ingewikkelder, de administratie en de rechtspraak veranderen. Men komt in kontakt met andere volken, instellingen, ideeën, kulturen en ook talen. Alle nieuwigheden die worden aangetroffen moeten onder woorden kunnen worden gebracht, en daarvoor zijn dan nieuwe woorden gevormd in de Griekse taal, en hebben veel reeds bestaande woorden nieuwe betekenissen gekregen. Ook zijn woorden die wat betreft hun verbuiging of vervoeging 'onregelmatig', dus te moeilijk waren (zie onder vormleer), vervangen door eenvoudigere woorden met dezelfde betekenis.[8] Bovendien treedt in het algemeen afzwakking van de woordbetekenis op in de loop van de tijd, een verschijnsel dat bijvoorbeeld ook voorkomt in het late vulgair Latijn. Zo'n woordbetekenis moet dan weer versterkt worden door toevoeging van een of meer voorvoegsels.

Het vormen van die nieuwe woorden gebeurde dikwijls door middel van een achtervoegsel, geplakt aan een reeds bestaande stam (er bestond een zekere voorliefde voor zelfstandige naamwoorden op *-εια* en *-ειον*, en voor werkwoorden op *-ίζω*, *-έω*) en *-εύω*,of dus door middel van een voorvoegsel of een opeenstapeling daarvan naarmate zelfs de voorvoegsels hun betekenis gingen verliezen (bijv. *ἐπικατάρατος*, vervloekt, tegenover het klassieke *ἄρατος* of *ἐπάρατος*, en *ἀνταποδίδωμι*, teruggeven, terugbetalen, terwijl men vroeger aan *ἀντιδίδωμι* of *ἀποδίδωμι* genoeg had), of ook wel door samenstelling van twee woorden (bijv. van *πάπυρος* en *εἶδος* maakte men *παπυροειδής*, lijkend op papyrus). Ook nam het gebruik van verkleinwoorden erg toe (bijv. *ὀνάριον* van *ὄνος*; *ἀδελφίδιον* van *ἀδελφός*).

Omdat Egypte, vooral Alexandrië, een centrum was van handel en kultuur, kwamen daar mensen van allerlei nationaliteiten sa-

men, wat leidde tot bet opnemen van leenwoorden in het Grieks. Dit gebeurde echter veel minder dan men zou verwachten, omdat het Grieks altijd een afwerende houding heeft gehad ten opzichte van vreemde talen, zelfs het Egyptisch, de taal die m het gebied waar de papyri vandaan komen toch inheems was. De leenwoorden uit het Egyptisch beperken zich eigenlijk tot eigennamen en woorden voor sommige priesterambten en lokale produkten waarvoor in het Grieks nog geen woorden bestonden, zoals bijvoorbeeld *ἶβις* en *λωτός*. Ook zijn er enkele leenwoorden uit het Perzisch (bijv. *ἀρτάβη*, de veelgebruikte inhoudsmaat voor o. a. graan; en *παράδεισος*, landgoed, park), Semitisch (bijv. *μνᾶ*, een gewicht van bijna een pond; *σήσαμος*, sesam) en uit het Latijn (aanvankelijk alleen in de militaire taal en voor gebruiksvoorwerpen).

In de derde eeuw na Christus vindt er (zo blijkt althans uit de papyri) een grote ommekeer plaats. Vóór die tijd komt er nog vrij veel 'zuiver' Grieks voor, maar in de derde eeuw schijnt het veranderingsproces te versnellen. Dit geldt niet alleen voor de woordenschat, maar ook voor de ontwikkelingen op de andere gebieden, klankleer, vormleer, stijl en zinsbouw, die hierna nog ter sprake zullen komen. Die verandering is waarschijnlijk toe te schrijven aan de diepgaande krisis die er dan heerst op velerlei gebied: politiek, sociaal, ekonomisch en kultureel. Het gevoel dat het Griekse element behouden moet blijven verdwijnt. Opeens dringen latinismen door op grote schaal. Er worden zelfs nieuwe woorden in het Grieks gevormd met behulp van het Latijnse achtervoegsel *-άριος* Het grote aantal Latijnse woorden dat niet meer wordt vertaald maar gewoon omgezet in Griekse letters biedt ons ook een goed inzicht in de uitspraak van het Latijn in die tijd,[9] Het Christendom krijgt nu eindelijk vaste grond onder de voeten, en onder de Christenen wordt een soort eigen taal gecreëerd, waarin vele woorden een zeer specifieke godsdienstige betekenis krijgen. Enkele voorbeelden: *κύριος* (een heer → de Heer), *ἄγγελος* (bode → engel), *διάβολος* (belasteraar → duivel), *σωτήρ* (redder → heiland), *ἁμάρτημα* (fout. vergissing → zonde), enz., enz.
In de derde eeuw ziet men ook de eerste uitingen van de stijl die byzantijns genoemd wordt; qua woordenschat gekenmerkt door zeer veel abstrakte woorden en overbodige synoniemen, zoals bijvoorbeeld *θαυμασιότης* (wonderbaarlijkheid), *μεγαλοπρέπεια* (grootsheid), *ἐνδοξότης* (beroemdheid) en nog veel meer van dergelijke woorden, die, vaak met meerdere tegelijk in een zin, iets als 'uwe hoogheid' betekenen. Vanaf de vierde eeuw (dan houdt zelfs het gymnasion op te bestaan) worden er nog maar weinig nieuwe woorden gemaakt, en dat is één van de eerste kentekenen van de neergang van de hellenistische kultuur in dit gebied, die eerst wordt overvleugeld door de koptische, waarna zowel de hellenistische als de koptische kultuur uiteindelijk vallen voor de arabische.

Klankleer

Een aantal zeer opvallende veranderingen doet zich voor in de uitspraak van het Grieks. Dit kunnen we opmaken uit de schrijffouten die worden gemaakt. Wanneer we bijvoorbeeld zien, dat in een bepaalde periode in veel dokumenten de *o* en de *ω* worden verwisseld, dan moet dat wel haast betekenen dat de door deze letters weergegeven, en oorspronkelijk verschillende, klanken in die tijd hetzelfde klonken. De uitspraakverandering is gedeeltelijk het gevolg van de verandering van aksent die zich heeft voltrokken in de periode tussen Homerus en de derde eeuw voor Christus: namelijk van

muzikaal aksent (gekenmerkt door verschil in toonhoogte, waarbij elke klank zijn eigen vaststaande lengte heeft) naar intensiteitsaksent (klemtoon door nadruk net als bij ons, waarbij iedere geaksentueerde lettergreep als lang geldt en iedere niet geaksentueerde als kort); daarnaast is het voor iedere taal normaal, dat de uitspraak langzaam verandert; we moeten niet vergeten, dat het Grieks dat wij kennen uit een periode van vele eeuwen stamt. De klankontwikkelingen zijn nog versneld door het feit dat de Griekse taal zich heeft verspreid over grote niet-griekstalige gebieden.
Voor de moderne lezer zou het heel moeilijk zijn om een niet zo zorgvuldig geschreven dokument te lezen als hij niet tenminste een beetje op de hoogte was van deze klankveranderingen. Het is ook leuk om te zien hoeveel moeite de schrijvers van de dokumenten zelf uiteindelijk hadden om hun Grieks goed te blijven schrijven; want zij waren zich er heel goed van bewust dat ze schrijffouten maakten, en bleven streven naar liet schrijven van zuiver Grieks. Dit resulteerde bij ijverige schrijvers soms in hyperkorrekte vormen, waarin een woord dat goed was, fout 'verbeterd' werd.
Bij de *klinkers* ziet men langzamerhand de gelijkstelling van *ο* en *ω*, *ε* en *αι*, *ει* en *ι*, *οι* en *υ*; vanaf de tweede eeuw na Christus worden zelfs *ει*, *ι*, *οι*, *υ* en *η* hetzelfde, en wel als i-klank, uitgesproken. Dit verschijnsel noemt men itacisme. Het heeft zich tot op heden gehandhaafd; in het Nieuwgrieks worden zeer veel klinkers als i uitgesproken, terwijl nog steeds de oude spelling bewaard is.
De *ο* in de uitgangen *-ιον* en *-ιος* valt vaak weg.
In tweeklanken van een lange klinker met een iota werd al in de ptolemeïsche tijd de iota niet meer uitgesproken, en daardoor vergat men hem dikwijls te schrijven. In een transkriptie wordt een iota die op de papyrus niet geschreven is, genoteerd als iota-subscriptum, is hij wel geschreven, als iota-adscriptum. Hier komen veel hyperkorrekte vormen voor, vooral in de eerste persoon enkelvoud van de werkwoorden op *-ω*, bijvoorbeeld *λέγωι* in plaats van *λέγω*).
Bij de *medeklinkers* zien we onder meer de verwisseling van *γ* en *κ*, *δ* en *τ*, *λ* en *ϱ*. De aspiratie aan het begin van een woord valt dikwijls weg. De *γ* tussen twee klinkers (waarvan er één scherp, d.w.z. i- of e-klank, was) werd uitgesproken als een j, en soms helemaal niet meer gehoord. Dat verklaart waarom hij zo vaak wordt weggelaten (en op de vreemdste plaatsen hyperkorrekt wordt toegevoegd!). Bijvoorbeeld: *ὀλίος* in plaats van *ὀλίγος* en *ὑγιγαίνω* in plaats van *ὑγιαίνω*.
Medeklinkers worden ook vaak zonder duidelijk aanwijsbare reden verdubbeld. Andere eigenaardigheden zijn schrijfwijzen als *τὸμ πόλεμον* en daarnaast *ἐνκαλεῖν, τυνχάνειν* enz., en de toevoeging van een p. in woorden als *λῆμψις*.
Natuurlijk zijn niet alle fouten onder invloed van de uitspraak gemaakt, echte schrijffouten komen ook vaak genoeg voor.

Het is erg belangrijk om zich steeds deze fonetische evolutie voor ogen te blijven houden om onderscheid te kunnen maken tussen andere schrijfwijzen van bestaande woorden en vormen aan de ene kant en hele nieuwe woorden en vormen aan de andere kant. Zo houdt bijvoorbeeld de veronderstelling dat de konjunktivus op sommige plaatsen door de indikativus wordt vervangen helemaal geen steek wanneer men bedenkt dat het verschil tussen de konjunktivus en de indikativus (nl. lange, of wel korte, klinker) helemaal niet meer te horen is. In de spreektaal bestaat dan gewoon nog

maar één vorm die in alle gevallen waarin men vroeger indikativus of konjunktivus nodig had wordt gebruikt.
Wanneer er nu in een papyrus dergelijke schrijffouten voorkomen, worden ze. als het onduidelijk is wat er eigenlijk bedoeld is, door de uitgever in het kritisch apparaat opgenomen met ernaast de attische vorm waarvan hij denkt dat die bedoeld is (dat hoeft niet altijd de juiste te zijn).
Een extreem voorbeeld van een slecht geschreven tekst, die door de uitgever bijna helemaal herschreven moest worden, is tekst 3 (hoofdstuk VI).[10]

Vormleer

In de zojuist genoemde tekst valt ook een heel ander soort fouten in het oog: tegen de grammatika. De verbuigingen en vervoegingen, en vooral de uitzonderingen op de regels, van het klassieke Grieks, die ons op school bij het leren zoveel hoofdbrekens kosten, bleken op den duur ook voor de (in ons geval Egyptische) Grieken te moeilijk te worden.[11] In de koinè werden geleidelijk alle 'moeilijke' vormen ofwel niet meer gebruikt, ofwel veranderd in een gemakkelijkere en meer regelmatige vorm. Uitzonderingen die niet waren afgedankt werden ingepast in de normale rijtjes van vervoeging of verbuiging door middel van analogie. Ook tussen de verschillende deklinaties en konjugaties onderling werden veel vormen aan elkaar gelijk gemaakt, alles met de tendentie het eenvoudiger te maken. Hierbij moet wel opgemerkt worden, dat vereenvoudiging van taalgebruik niet alleen in het papyrologische Grieks voorkomt, maar een algemeen verschijnsel is dat geldt voor iedere taal in iedere tijd.
Zo verdwijnt al heel snel de dualisvorm. Zelfstandige naamwoorden van de *α/η*-deklinatie op *-ρα* en *-ια* krijgen in de verbogen vormen van liet enkelvoud in plaats van een *α* een *η* zoals de andere woorden van deze deklinatie. Konsonant stammen krijgen in de akkusativus enkelvoud vaak een extra *ν*: *νύκταν, μητεράν*, en uiteindelijk worden de meeste woorden van deze deklinatie omgevormd en opgenomen in de *ο*- of *α*-deklinatie. Woorden met een geheel onregelmatige verbuiging worden vervangen door een ander woord: *ναῦς → πλοῖον*. Heel vaak wordt de vorm van de nominativus meervoud ook gebruikt voor de akkusativus meervoud waarbij, behalve voor de *ο*-stammen, de uitgang *-ες* wordt genomen.
De dativus wordt steeds minder gebruikt.
In het algemeen krijgt men steeds minder gevoel voor naamvallen, zodat ze ook steeds vaker worden verwisseld. Er ontstaan onverbuigbare woorden (*πλήρης* bijvoorbeeld wordt niet meer verbogen). Om toch nog te kunnen uitdrukken wat er wordt bedoeld gaat men steeds meer voorzetsels gebruiken.
De vervoeging van de werkwoorden wordt eveneens vereenvoudigd, en ook hier komt het erop neer dat abnormale en moeilijke vormen worden afgedankt. De werkwoorden op *-μι* bijvoorbeeld worden vervangen door overeenkomstige werkwoorden op *-ω* (*διδῶ* in plaats van *δίδωμι*, *δεικνύω* in plaats van *δείκνυμι*. De uitgangen van de aoristus gaat men ook voor het imperfektum gebruiken (bijv. *ἔλεγας* in plaats van *ἔλεγον*; *εἶχοσαν* in plaats van *εἶχον*); de uitgang *-αν* vervangt ook dikwijls de uitgang *-ασι* in het perfektum. Ook de aoristus secundus krijgt de uitgangen van de sigmatische aoristus (bijv. *ἦλθα* voor *ἦλθον* en *ἔσχα* voor *ἔσχον*) of wordt erdoor vervangen *ἦξα* in plaats van *ἤγαγον*). Zo zijn er nog vele andere vormen te vinden die in onze ogen fout zijn, en die naar analogie met de meest regelmatige vorm zijn opgebouwd.
Het perfektum wordt steeds meer gebruikt.

Van de modi raakt de optativus in onbruik, en de indikativus en de konjunktivus worden veel verwisseld (zie boven, klankleer).
Ook voor deze verschijnselen geldt dat zij in geval van onduidelijkheid door de auteur in het kritisch apparaat worden behandeld.

Zinsbouw en stijl
Hoewel die natuurlijk vaak erg persoonlijk zijn en afhankelijk van de smaak van de schrijver, van zijn ontwikkeling, en ook van de aard van de tekst, zijn er toch wel algemene tendenties aan te wijzen. Aanvankelijk is het Grieks van de papyri nog doeltreffend en helder als het klassieke Grieks, maar vooral door het veranderde gebruik van de naamvallen, tijden en wijzen wordt dat langzamerhand minder. De zinnen worden ook steeds minder ingewikkeld opgebouwd, of, als ze wel ingewikkeld zijn, worden grammatikaal steeds minder juist. Ondergeschikte zinnen worden heel vaak vervangen door participiumkonstrukties, waarbij het participium in naamval dikwijls niet goed aansluit bij de rest van de zin.
Het gebruik van de infinitivus, verbogen als een zelfstandig naamwoord (bijv. in de veel voorkomende uitdrukking: *διὰ τὸ μὴ εἰδέναι αὐτόν γράμματα*: omdat hij geen letters kent, d.w.z. omdat hij niet kan schrijven) en van de genitivus absolutus neemt bijzonder toe.
Hiernaast zijn er in bepaalde konteksten vaste formules, die soms eeuwenlang onveranderd blijven, bijvoorbeeld in belastingaangiften, verzoekschriften en dergelijke aan de overheid, in allerlei soorten kontrakten (dan is soms aan de formule alleen al te zien om wat voor kontrakt het gaat) en zelfs in de aanhef en groet voor privébrieven.
In de derde en vierde eeuw (na de Constitutio Antoniniana die van alle bewoners van het hele romeinse rijk, dus ook Egypte, romeinse burgers maakt) zien we dat het Grieks beïnvloed wordt door de romeinse stijl, ook door het voorkomen van steeds meer vertalingen uit het Latijn in het Grieks. Ook begint in de derde eeuw langzamerhand de byzantijnse stijl, die zich kenmerkt door een verregaande 'Entwertung des Wortes', met als gevolg opeenstapelingen van synoniemen, langdradigheid. een abstracte, vaak lege, terminologie. Men gaat ellenlange zinnen gebruiken om te zeggen wat in enkele woorden zou kunnen zijn afgedaan.

Het spreekt vanzelf dat het nagaan van de ontwikkelingen in de spreektaal en de weergave daarvan in de schrijftaal, dus vooral de voor ons gevoel gemaakte fouten' tegen het Grieks, niet alleen van belang zijn uit taalhistorisch oogpunt. Kennis ervan is noodzakelijk bij het bestuderen van nieuwe teksten. Wanneer een min of meer vaststaand ontwikkelingsschema is vastgesteld, is het vervolgens mogelijk om dit schema toe te passen op een nieuwe papyrus en met behulp daarvan de historische en kulturele achtergrond van de tekst vast te stellen. Vooral ook in geval van lakunes moet men zich een heel duidelijk beeld kunnen vormen van de gebruikte taal om in diezelfde geest ook woorden of zinnen te kunnen aanvullen.
Maar voorlopig hopen wij alleen dat de lezer enig voordeel zal hebben van het bovenstaande bij het lezen van papyrusteksten.

F.A.J. H.

NOTEN

1 A. Deissmann heeft in zijn boek Licht vom Osten (Tübingen, 1923 [4]) de relatie tussen de koinè van de inskripties, papyri en ostraka en het Jodengrieks van het Nieuwe Testament uitvoerig behandeld.

2 Ionische invloed is te zien aan bijv. vormen als: *τέσσερες* i.p.v. *τέτταρες*, *γίνομαι* i.p.v. *γίγνομαι* en het gebruik van *ἕνεκεν*.

3 Deze kloof tussen literaire taal en spreektaal bestaat in het moderne Grieks nog steeds; men spreekt daar van: *ἡ δημοτική*, de gewone spreektaal, die nu ook wel steeds meer geschreven wordt, en *ἡ καταρέυουσα*, de 'geleerdentaal' die nog steeds, ook bij de vorming van nieuwe woorden, gebaseerd is op het klassieke attisch.
Een voorbeeld: het woordje water is '*νερό*' in *δημοτική* en '*ὕδωρ*' in *καταρεύουσα*, Tot voor kort was het echt zo dat men *νερό* zei en *ὕδωρ* opschreef! (Tegenwoordig wordt het *δημοτική*) steeds meer ook voor de literatuur gebruikt.) Het is leuk om te zien dat het woord *νερό* al in de papyrologische teksten (vanaf de vijfde eeuw) een enkele keer voorkomt, waar we met spreektaal te maken hebben. Zie D. Bonneau, Un reglement de l'usage de l'eau au Ve siècle de notre ère, in Hommages à la mémoire de S. Sauneron, II (1979), p. 12.

4 Alleen de orthografie van een literaire papyrus verraadt soms toch de periode waaruit hij afkomstig is (afgezien natuurlijk van paleografische kenmerken): hoe men ook zijn best deed, schrijf- en overschrijf fout en waren niet te vermijden als de uitspraak van een woord afweek van de volgens klassieke normen juiste schrijfwijze ervan.

5 Vgl. bijv. S.C. Dik en J.G. Kooy, Beginselen van de algemene taalwetenschap (Spectrum, Aula nr. 448, 1977 [5]), pp. 13 (taal is een dynamisch gegeven), 93-94 (diskrepantie gesproken en geschreven woord), 205-208 (taalhistorische wetten).

6 Men kan trouwens altijd en overal verschillen tussen schrijf- en spreektaal ontdekken. Nederlandse woorden als thans' worden wel geschreven, maar niet gezegd, en ook mensen die dialekt spreken schrijven dikwijls ABN.

7 Zie ook de Inleiding, p. 298. De epigrafiek is voor de taalkunde vooral van belang om aan te tonen, dat bepaalde woorden of schrijfwijzen van een woord in een bepaald gebied bestaan en gebruikt worden.

8 In de hellenistische en romeinse tijd was er al zo'n diepe kloof ontstaan tussen liet Homerische Grieks en de dagelijkse taal, dat er hele woordenlijsten moesten worden opgesteld om de mensen in staat te stellen deze toch nog zeer populaire dichter te lezen. Zie tekst 14.

9 Vgl. A. Wouters: 'latijns grieks' en "grieks latijn', in Hermeneus 48 (1976) 4, pp. 179-191. Ook het omgekeerde, Grieks geschreven in latijnse letters, komt voor.

10 Zie ook tekst 13.

11 Er zijn papyri over met schooloefeningen, ook die waarin de grammatika wordt geleerd. De griekse namen van de naamvallen staan bijv. in tekst 4a (verbuiging persoonlijke voornaamwoorden), van de tijden van het werkwoord bijv. in tekst 4b (vervoeging *ποιέω*). Een zeer ervaren leerling moest niet alleen een woord kunnen verbuigen, maar hele zinnen (*χρείας κλίσις*, verbuiging van een chreia = anekdote bestaande uit één zin. Het onderwerp van die zin werd volgens voorgeschreven formules aangepast), zie tekst 5.

LITERATUUR

Grammatika's

E. Mayser, Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemaerzeit (1926-1960).
L. R. Palmer, A grammar of the post-ptolemaic papyri (1946).
F. T. Gignac, A grammar of the Greek papyri of the Roman and Byzantine Periods. Vol. I. Phonology (1975).

Woordenboeken

F. Preisigke, Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden.
idem, Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes Ägyptens (1915).
idem, Namenbuch (1922).
Ook in Liddel-Scott-Jones, Greek-English Lexicon staan alle papyrologische woorden opgenomen.

Zie, ook voor verdere en meer gedetailleerde literatuuropgave, de betreffende hoofdstukken in de handboeken, genoemd na hoofdstuk I.

IV

Vondelingen en voedsters in Graeco- Romeins Egypte

Ἄλις δὲ παίδων· τῶνδ' ὄνησιν εὔχομαι θεοῖς γενέσθαι

Eur. Alc. 334-335

I Het vondelingschap

a het te vondeling leggen: een ingeburgerd verschijnsel

Geboorte brengt niet altijd vreugde aan in het gezin in Grieks-Romeins Egypte. Weliswaar kunnen ouders later, wanneer ze oud of hulpbehoevend zijn geworden, aanspraak maken op onderhoud door hun kinderen — een niet te onderschatten factor van levensgeluk in een maatschappij die niet bekend (laat staan verwend) is met de sociale voorzieningen onzer dagen -, maar deze troost verenigd met de oervreugde om een geboorte van een mensenkind vermag toch niet te vaak de nooddruft te lenigen die een boreling aantreft of aanbrengt in het gezin waarin hij zich aandient. Een schrijnend geval is dat van Hilarion, die vanuit Alexandrië een gloedvolle brief schrijft aan zijn hoogzwangere vrouw Alis, die zich thuis, in Oxyrhynchos, bevindt. Temidden van al zijn hartelijkheden geeft de heer des huizes wel aanwijzingen, hoe te handelen met de baby die geboren gaat worden: 'Als het een jongetje is, laat het dan (leven), maar als het een meisje is, werp het dan weg', met andere woorden: leg de baby maar te vondeling als het een meisje zal zijn! (P. Oxy. 4, 744, 1 v. Chr.) Het te vondeling leggen van jonggeborenen is dan ook geen verschijnsel van incidentele aard, maar een maatschappelijk fenomeen van belang. Verscheidene verhalen uit de mythologie weerspiegelen het reeds: Zeus, Oidipous, Romulus en Remus, om enkele voorbeelden te noemen uit de goden- en heroënsfeer, zouden toch niet als vonde-

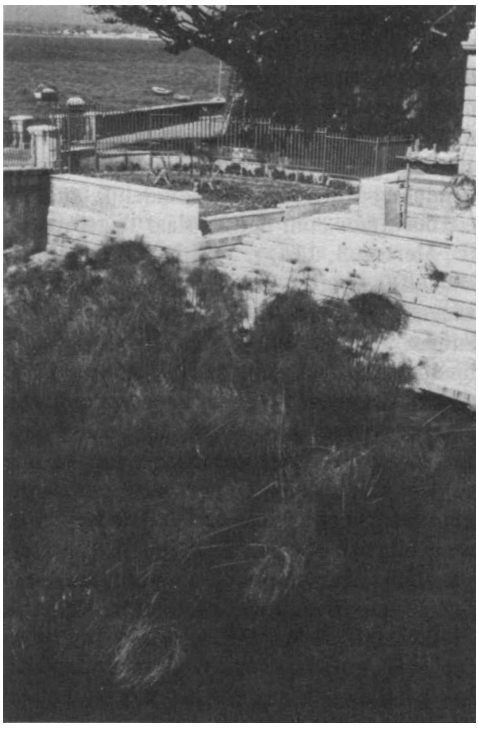

Cyperus Papyrus in de bron van Arethusa in Syracuse.

ling gefigureerd hebben in de door mensen gecomponeerde mythen, als de mens niet vertrouwd of ten minste bekend was geweest met het vondelingschap in zijn eigen omgeving.
Hoc ingeburgerd het was een kind te vondeling te leggen leren ons de Griekse papyri, die ons op dit gebied een scala aan gegevens bieden. In B.G.U.4, 1104 (8 v. Chr.) legt een weduwe schriftelijk vast, dat zij zich het recht voorbehoudt, liet kind waarvan ze in verwachting is, te vondeling te leggen. En hoe gemakkelijk draagt Hilarion zijn vrouw op hun bloedeigen kind te vondeling te leggen als het een meisje zal blijken te zijn. Alsof het de gewoonste zaak van de wereld is! Of wat te zeggen van al die mensen – mannen zowel als vrouwen – die in de papyri opduiken, voorzien van de veelbetekenende naam Kopreus of Kopria of variaties daarop?[1] De gemeentelijke vuilnisbelt – *κοπρία* – was kennelijk de aangewezen plek voor liet deponeren van overtollig kroost.

b het opnemen van een vondeling: een kwestie van liefdadigheid??

Dat de vuilstortplaats het oord was waar men te vondeling gelegde kinderen kon oprapen blijkt niet alleen uit de naam Kopreus o.d., door zovelen gedragen. Men vindt namelijk zonder moeite in de papyri ook de openhartige mededeling, dat iemand inderdaad een kind vandaar opnam. Zo lezen we in P. Oxy. 1, 37, r. 5-7 (49 n. Chr.) – het verslag van een rechtszaak betreffende een vondeling – de opmerking van de advocaat van een der partijen: 'Pesouris, mijn cliënt, haalde van de vuilnisbelt een mannelijke baby.' Ook in de contracten die men opmaakte om zo'n vondeling door een min te laten voeden, wordt het te voeden kind menigmaal omschreven als afkomstig van de vuilnisbelt; b.v. V. Rein. 2, 103. r. 6 (26 n. Chr.), en in P. Amsterdam inv. nr. 37 (9-8 v. Chr.),2 eveneens een voedstercontract, wordt een baby herhaaldelijk als *κοπριανaίρετος* 'van de vuilnisbelt gehaald' gekenschetst. En zo zijn er meer teksten die niet alleen tonen dat men gebruikelijkerwijs kinderen op de vuilnisbelt achterliet, maar ook, dat ze grote kans maakten daarvandaan weer weggehaald te worden, al zal menig kind ook ter plekke een wisse dood van honger of kou gestorven zijn.
Wanneer we zien, dat vondelingen inderdaad tijdig gevonden en opgenomen werden, moeten we ons nochtans van de redder niet per se een voorstelling maken van een medelijdend persoon, doch veeleer van een op voordeel belust heer. Immers, waar lagen arbeidskrachten-in spe zo voordelig voor het oprapen? Schamen deed men zich voor deze motivering allerminst: integendeel, in verscheidene papyri treffen we formuleringen aan die de reden van het opnemen van een vondeling onverbloemd duidelijk maken: *εἰς δουλ[είαν* 'om het als slaaf te gebruiken' (P. Merton 3, 118, r. 13-15; 82-82 n. Chr.). Hetzelfde treffen we aan in de hierboven aangehaalde tekst P. Rein. 2,103, r. 6. Een andere omschrijving met dezelfde inhoud biedt P.S.A. Athen. 20, r. 13-14 (111 n. Chr.), waar het gaat om *ἀπὸ κοπρίας* [σῶμα *δο]υλικόν* 'een slaafje van de vuilnisbelt'.[3] Een en ander hoeft natuurlijk niet weg te nemen, dat er ook gevallen geweest zouden kunnen zijn waarin wél medelijden de drijfveer is geweest voor het opnemen van een vondeling; de beschikbare documenten echter wijzen in de richting van economische motieven.
Overigens was liet lot van de vondeling, naar het zich laat aanzien, niet alleen dat van slaaf! In de tweede helft van de tweede eeuw n. Chr. verschijnt er een bepaling voor de

Egyptenaar die een kind van de vuilnisbelt opneemt en bet tot zijn zoon maakt: 'Als een Egyptenaar een kind van de vuilnisbelt opneemt en dit tot zijn zoon maakt (dus: adopteert), dan wordt na de dood (van de adoptiefvader) ¼ van zijn vermogen (door de Staat) ingenomen', zo luidt de regel in de zgn. Gnomen van de Idios Logos, par. 41, col. VI, r. 115. Aangezien deze Gnomon een reeks fiscaal-juridische richtlijnen bevat, moet de oplossing van deze ietwat bizarre regel ook in die sfeer gezocht worden. In het algemeen interpreteert men de regel aldus, dat een *alumnus*, geadopteerd door een Egyptenaar, zelf ook Egyptenaar wordt en indien het kind in werkelijkheid van een Romeinse of Griekse vader was – de onbekendheid van de eigenlijke afstamming is een dankbaar motief voor sprookjes en comedies –, zou het ten slachtoffer vallen aan zgn. *capitis diminutio*, een degradatie in zijn civiele status, met alle fiscale consequenties van dien. In elk geval blijkt, dat ook de Romeinse overheid zich geconfronteerd zag met een dusdanig in Egypte ingeburgerd fenomeen, dat daaraan speciale belasting-technische regelingen werden gewijd. Geen sprookjes- of blijspelmotief voor de Romeinse bestuurderen, maar harde economische werkelijkheid! Aan te vondeling gelegde *meisjes* zal daarbij wel niet gedacht zijn: vrouwen speelden op deze terreinen immers niet mee. Dat neemt niet weg, of, eerder misschien, daardoor komt het ook, dat meisjes waarschijnlijk meer kans maakten op de vuilnisbelt terecht te komen dan babies van het mannelijk geslacht. Natuurlijk, Hilarions aanwijzing: 'Als het een jongen is, laat hem dan (leven), maar als het een meisje is, werp haar dan weg!' is in haar schrille onomwondenheid uniek en men moet oppassen, eruit niet te snel een 'Ex uno disce omnes!' te willen destilleren: maar wel past 's mans bevel aan het adres van zijn echtgenote nauwkeurig in het beeld dat wij hebben van de weinig emancipatoire houding die de Grieks-Romeinse mannenmaatschappij tegenover de vrouw aannam, nog eens aangedikt door de apodeiktische uitspraak van de comediedichter Posidippus (3e eeuwv.Chr.): 'Een zoon voedt ieder op, zelfs als men toevallig arm is, maar een dochter legt men te vondeling, zelfs als men rijk is.'[4]

II Het voedsterschap

a het voeden van vondelingen

Wie van een vuilnisbelt-kind een fiere werknemer wil maken, zal op zijn minst ervoor moeten zorgen dat het hongerende wicht te eten krijgt. Dat er in het huis van de vinder een vrouw beschikbaar is die de vondeling voeden kan, zal eerder toeval dan regel zijn. Daar blijkt dan opeens een flink gat in de arbeidsmarkt te liggen voor een zekere categorie der bevolking: de vrouwen die zojuist een kind hebben gekregen en, beter dan wie ook, in staat zijn een dergelijke vondeling te voeden. In een klein dorp van enkele tientallen zielen zal de vinder van een vondeling niet al te veel moeite behoeven te hebben met het vinden van een voedster: in zo'n kleine gemeenschap is wel algemeen bekend wie er een kind heeft gekregen; dit impliceert dan tevens wel, dat het in datzelfde kleine dorp dan ook wel publiek geheim zal zijn, wie de eigenlijke moeder van de vondeling is. In het merkwaardigste geval zou de feitelijke moeder zich zelfs weer als de voedster van haar eigen kind kunnen ontpoppen, wanneer iemand haar aantrekt als min voor een van de vuilnisbelt opgenomen boorling die door haarzelf aldaar was achtergelaten. Uit de geschiedenis van Mozes blijkt, dat deze voorstelling van zaken niet zo onwerkelijk is als zij schijnt: nadat zijn moeder hem, als

baby van drie maanden, in een (papyrus)-mandje in de rivier had gelegd, haalde farao's dochter de vondeling op het droge; Mozes' zus, die op een afstandje was blijven staan, kwam naderbij en bood aan, een voedstermoeder voor het kind te zullen zoeken onder de Jodinnen. Toen haar dat was toegestaan, ijlde ze onverwijld naar Mozes' eigen moeder, en tot haar zei farao's dochter: 'Neem dit kind en zoog het voor mij, ik zal U ervoor betalen.' (Exodus 2, 2-9)
Vele vondelingen werden gered blijkens de papyrus-documenten, waaronder met name de voedstercontracten, waarin bij herhaling van *παιδίον ἀναίρετον* (*ἀναιρεῖσθαι* = opnemen) gesproken wordt. Echter, het waren niet alleen vondelingen die toevertrouwd werden aan de zorgen van een min.

b het uitbesteden van eigen kinderen aan een min
Alhoewel het merendeel der voedstercontracten de voeding regelt van een *δουλικὸν παιδίον ἀναίρετον* 'opgeraapt babyslaafje', d.w.z. van een vondeling die vanaf het moment waarop hij wordt opgenomen de status van slaaf krijgt, stoot men hier en daar ook wel op een ietwat onverwachte vorm van voedsterschap: een vader sluit een contract met een min voor zijn *bloedeigen kind*. Zo b.v. in P. Ross. Georg. 2, 18 col. XVI (140 n. Chr.), r. 68, waar het gaat om vader Tyrannos die ter voeding aanbiedt: 'het meisje, geboren aan Tyrannos uit zijn met hem samenlevende echtgenote', kortom: Tyrannos' eigen dochtertje. Een parallel geval is te vinden in P. Ross. Georg. 2, 18 col. LXXIV, r. 310-311 waar vader Harpakration een voedstercontract sluit voor 'het kind, geboren aan Harpokration uit zijn met-hem samenlevende echtgenote ...-ion, burgeres'.
Naar de reden van deze uitbesteding kan men niet meer dan gissen. Was de eigen moeder wellicht gestorven of was zij niet bij machte het kind te voeden, of was het haar te min? Hoe gemakkelijk men erover dacht ook niet-vondelingen uit te besteden wordt wel geïllustreerd door het voorval dat zich aanbiedt in een papyrus uit Londen; een schoonmoeder (of -vader?) schrijft aan schoonzoonlief: 'Ik heb gehoord, dat je mijn dochter dwingt jullie baby zelf te voeden; maar alsjeblieft, het kind moet een voedster krijgen, want ik wil niet, dat mijn dochter zelf voedt' (P. Lond. 3, p. 213, 951; 3e eeuw n. Chr.). Aldus beslist een grootouder over het lot van een pasgeboren kind. Een harde werkelijkheid, te meer omdat in verreweg de meeste gevallen het kind het huis uitging en bij de voedster thuiskwam. Het uitbesteden van de zuigeling is dus wel zeer letterlijk op te vatten.

c het voeden van andere niet-vondelingen
Een opmerkelijke positie nemen die voedstercontracten in waarin het niet gaat om vondelingen noch om bloedeigen kinderen, maar om kinderen van een, naar het zich laat aanzien, vroegere slavin. Deze categorie levert een tweetal problemen op; bezien wij eerst een exemplaar van dit type: in P. Bour. 14 (126-127 n. Chr.) verplicht een min zich, de voeding te verzorgen van 'de vrouwelijke zuigeling Corinthia, geboren uit Sarapions gewezen slavin Tyche'. Dat Sarapion niet langer de meester van Tyche is kan worden opgemaakt uit het gebruik van de aoristus ü7rap^do7?e 'hebbende toebehoord aan\ Hetzelfde doet zich voor in P. Tebt. 2. 399 (2e eeuw n. Chr.), waarin we een kwitantie aantreffen, afgegeven aan Isidoros wegens ontvangst van voedingsloon in verband met de voeding van 'de mannelijke baby Eudaimon, geboren aan Isidoros uit zijn gewezen slavin NN'. Ook in dit geval treft ons de aoristus *ὑπαρξάσης* 'hebbende toebehoord aan'.[5]

De eerste vraag hierbij luidt: waarom zou een heer des huizes zich bekommeren om de baby van een vroegere slavin? De meest eenvoudige oplossing zou zijn, te veronderstellen, dat de slavin-moeder kort na de bevalling gestorven is en de beer zich, niet zonder eigenbaat, erbarmt over het lot van zijn toekomstige werknemer. Het is echter de vraag. of het Grieks dit d.m .v. de vorm *ὑπαρξας* kan weergeven. Men houde voor ogen, dat in allerhande papyri veelal de vormen *τετελευτηκώς* of *μετηλλαχώς* worden aangewend om de betekenis 'wijlen' weer te geven. Het ziet er veeleer naar uit, dat *ὑπαρξάσης* aangeeft, dat de slavin niet meer toebehoort aan haar meester, b.v. doordat zij vrijgelaten is. En dat een meester(es) zich bekommeren kan om het bestaan van de baby ener vrijgelatene wordt in elk geval in één tekst aan het licht gebracht: B.G.U.4, 1109 (5 v. Chr.), waarin mevrouw Thermoutharion een voedstercontract sluit ten behoeve van 'het dochtertje van haar vrijgelatene Kallityche, Pollarous geheten'. Motief: 'vanwege het feit dat door ziekte van Kallityche haar melk bedorven was' (r. 10-11).

De tweede vraag, nauw samenhangend met de kwestie van het belang van de opdrachtgever in zake de voeding van een kind van zijn voormalige slavin, is, of de heer in kwestie niet eventueel de *vader* van het kind is. Uit de formulering van P. Bour. 14, r. 10-12, hierboven geciteerd blijkt niet expliciet dat dat het geval is, al is de mogelijkheid niet uitgesloten: *γεγονός ἐκ τῆς ὑπαρξά[σης] τῷ Σαραπ̣ί̣ δούλης* 'geboren uit de slavin die heeft toebehoord aan Sarapion', waarbij *τῷ Σαραπίωνι* te verbinden is met *ὑπαρξάσης*. Sterk in de richting van het vaderschap van de opdrachtgever wijst echter de formulering van P.Tebt. 2,399 (eveneens hierboven geciteerd); in de formule *γεγονός τ]ῷ Ἰσιδώρῳ ἐκ τῆς ὑπαρξά[σ]υς αὐτῷ δού[λης* (r. 6-7) 'geboren aan Isidoros uit de slavin die aan hem heeft toebehoord', spreekt de verbinding van *τῷ Ισιδώρῳ* met *γεγονός* tamelijk onloochenbaar vóór de veronderstelling dat Isidoros de vader van liet te voeden kind is. Vooral als men het parallellisme beziet van de formule in P. Tebt. 2, 399 en die in P. Ross. Georg. 2, 18 col. XVI, r. 68 *γεγον[ὸς τῷ Τυρ]άννῳ [ἐκ τῆς συνούσης αὐτῷ συμβίου]* alsmede die in P. Ross. Georg. 2,18 col. LXXIV, r. 310-311 *γεγονός τῷ Ἁρπ]οκρατίωνι ἐκ τῆς συνούσης αὐτῷ [συμβίου]*, dan mag men toch wel, met enige voorzichtigheid, aannemen dat ook in de Tebtynistekst de opdrachtgever de vader is van het kind, en niet slechts de eigenaar die hij als eigenaar van de slavin-moeder automatisch is. En áls hij dan de vader is, mogen we dat dan als een doorslaggevend argument beschouwen voor de ijver die hij aan de dag legt om te zorgen voor goede voeding voor het kind? Of blijft hij in onze ogen een baatzuchtig heer die op niets anders bedacht is geweest dan op het creëren van een toekomstige werknemer en niet van een zoon?

III De voedstercontracten

a het voedsterschap: een ingeburgerd verschijnsel

De papyri belichten volop dat de min een sociaal instituut vertegenwoordigde en dat liet voedsterschap geen incidentele kwestie was. Wie niet bij machte of van zins was zelf een zuigeling te voeden kon altijd terugvallen op de activiteiten van het voedsterschapsgilde; op papyrus overgeleverde contracten alsmede kwitanties voor ontvangen voedingsloon verschaffen ons een blik op de werkzaamheden in deze sector van de Grieks-Romeinse maatschappij in Egypte. Een extra dimensie verkrijgt het fenomeen nog door

het feit, dat in vele contracten en kwitanties niet vrije vrouwen figureren als voedster, maar slavinnen; m.a.w. de eigena(a)r(es) van een slavin verhuurt haar eenvoudigweg als een zaak en treedt derhalve op als partij ter ene zijde in het voedstercontract. De eigenaar of de vader van de zuigeling ter andere zijde gaat in een dergelijk geval dus niet in zee met de min zelf, maar met haar meester of meesteres.

Een voorbeeld van dit type contract is o. a. B.G.U.4, 1058 (13 v. Chr.): Philotera levert haar slavin Zosime voor twee jaar als min aan Sillis om een kind te voeden, dat Sillis gevonden heeft. Ook in de kwitanties is deze praktijk weerspiegeld, b.v. P. Oxy. 1,91 (187 n. Chr.): Chosion geeft een kwitantie af wegens ontvangst van loon voor voedingswerk verricht door zijn slavin Sarapias. Het loon komt - zoals te verwachten is - in deze gevallen dus niet aan de min-slavin, maar aan haar meester of meesteres, die uiteindelijk verantwoordelijk is voor het optreden van de voedster. Over deze verantwoordelijkheid zal hieronder nog iets nader gezegd worden. Gezien het relatief grote aantal teksten dat van betrekking is op het voedsterschaps-bedrijf, gecombineerd met het dagelijks voorkomen van te vondeling leggingen, mag worden vastgesteld, dat het voedsterwezen een uitgebreid métier omvatte, dat nog tot in de vierde eeuw n. Chr. werd gepraktiseerd. Uit het begin van die eeuw dateert nl. P. Grenf. 2, 75, waarin een zekere Tapaous, een lijkbezorgster verklaart tegenover Kasianos, eveneens lijkbezorger, dat zij van hem het loon ontvangen, heeft voor de tijd waarin zij, tezamen met nog drie vrouwen, bij hem thuis als voedster is opgetreden. Voorwaar een grootschalige onderneming, zo lijkt het, van een slimme neringdoende, die behalve directeur van een begrafenisonderneming ook het plaatselijke 'voedingscentrum' beheert.

b stereotypie van de voedstercontracten

Legt men een aantal exemplaren van voedstercontracten naast elkaar, dan vallen naast de verschillende vooral de stereotype bepalingen op. die mutatis mutandis steeds weer optreden. Vastgelegd worden onder meer:

1. *de periode van de voeding:* gemeenlijk is deze twee jaar, maar op deze regel zijn voldoende uitzonderingen. P. Tebt. 2, 399 is een kwitantie voor een betaling van voedingsloon voor drie jaar en ook in de Griekse registratie-aantekening die we gehecht vinden aan een Demotisch voedstercontract uit 231 v. Chr. (P. Tebt. 2, 279) vinden we een voedings-tennijn van drie jaar vermeld. Interessant is verder P. Merton 3,119 (na 157 n. Chr.), r. 4, bevattende de verklaring van een vrouw 'dat zij toestaat dat haar eigen slavin voor nog eens zes maanden voedt en zoogt': verlenging van een contract was derhalve ook mogelijk. Anderzijds wordt in B.G.U. 4, 1109 een min aangetrokken voor slechts tien maanden, maar dit komt doordat het kind eerst al enige tijd door de eigen moeder gevoed was en pas later – in verband met ziekte van de moeder – in handen van een min gegeven werd. In P. Meyer 11 (t .t .v. Trajanus) wordt geregeld, dat de mm het kind de borst zal geven zolang zij daartoe in staat is, voor een periode van zes maanden. Overigens moet men niet menen, dat de min de gehele periode van (gemiddeld) twee jaar de zuigeling borstvoeding gaf. In de contracten is meestal sprake van een combinatie van *θηλάζειν* of *τιθηνεῖν*, d.w.z. borstvoeding geven, en *τροφεύειν*, d.w.z. in het algemeen voeden en verzorgen.' De periode waarin de min geacht wordt de baby de borst te geven is doorgaans zes maanden; gedurende die tijd zal zij het kind voeden 'met haar eigen zuivere en onbedorven melk'; de rest van de overeengekomen voedingstermijn kan zij volstaan met liet geven van de fles, gevuld met koeiemelk.

Omdat voedster en kind gedurende een geruime periode uit het zicht van de opdrachtgever zijn – de baby wordt immers niet bij hem thuis, maar ten huize van de min verzorgd – wordt er ook dikwijls in het contract vastgelegd, dat de min enkele malen per maand met het kind zal verschijnen ten huize van de wederpartij; en dat niet opdat vader, moeder of eigenaar het kind regelmatig kunnen knuffelen, maar louter ter inspectie van voedster en kind; vgl. b.v. B.G.U. 4, 1107, 27-29: 'Didyme (de voedster) zal met het kind steeds iedere maand gedurende vier dagen bij Isidora (de wederpartij) verschijnen voor een inspectie door haar (Isidora).'

2. *het loon* (*μισθός* of *τὰ τροφεῖα* genaamd) bestaat uit geld en naturalia; vooral kleding en olie – onmisbaar als voedingsmiddel en voor de lichaamsverzorging – nemen een belangrijke plaats in. Het loon wordt meestentijds per maand berekend en voor een langere periode vooruitbetaald. Soms wordt nog als onderdeel van het loon vastgesteld 'al wat men verder aan een voedster behoort te geven'. Speelgoed zou onder deze omschrijving goed kunnen vallen. Ook worden er wel gratificaties in het vooruitzicht gesteld bij gelegenheid van feestdagen en in enkele andere gevallen ontvangt de voedster gouden oorringen bij de eerste verjaardag van het kind; zijn deze bedoeld als aanmoedigingspremie? (P. Ross. Georg. 2, 18 col. LXXIV, r. 315). Een bijzondere plaats neemt hierbij in een gift aan de voedster bestaande uit enkele vogels, onder andere genoemd als onderdeel van de salariëring in P. Bouriant 14 (126-127 n.Chr.), r. 15-16. Waarschijnlijk gaat het om kippen, bestemd voor een offer dat moet worden gebracht ter bescherming van de jonggeborene. In het geval dat het om een jongetje gaat, is een haan het slachtoffer; zo ontvangt de voedster Hero, in P. Ross. Georg. 2, 18 col. LXXÏV, r. 313-314 'een haan ter waarde van vier drachmen'.[6]

3. *bepalingen waaraan de voedster zich houden moet:* Degene die het kind ter voeding aanbiedt heeft er vanzelfsprekend alle baat bij te regelen, dat het kind niets te kort komt; de algemene contractsformule luidt dan ook: 'dat zij (= de voedster) de betamelijke verzorging verricht van zichzelf en van het kind' (b.v. B.G.U.4, 1106, r. 27 ff.). Deze algemene regel wordt steeds gespecificeerd in de navolgende onderdelen:

i. de min moet ervoor zorgen, dat haar melk niet bederft (en daardoor terugloopt): *μὴ φθείρουσαν τὸ γάλα*;
ii. zij mag geen sexuele omgang met een man hebben en niet zwanger worden: *μηδ' ἀνδροκοιτοῦσαν μηδ' ἐπικύουσαν*;
iii. zij mag niet een ander kind ter voeding erbij nemen: *μηδ' ἕτερον παραθηλάξουσαν παιδίον* (vgl. b.v. B.G.U. 4, 1107, r. 13 ff.);
iv. tenslotte zal zij de voeding niet voortijdig beëindigen: *μὴ ᾽γλείπειν τὴν τροφήαν ἐντὸς τοῦ χρόνου* (vgl. b.v. B.G.U. 4, 1106, r. 34 ff.).

Deze regels maken in deze of gevarieerde vorm deel uit van het gros der voedstercontracten, met als opmerkelijke uitzondering B.G.U.4, 1108, r. 16, waarin bepaald wordt, dat de min zes maanden na ontvangst van het 'pleegkind' een ander kind ter voeding erbij mag nemen.

ad i. Dat de vrouw ervoor zorgt haar melk niet te laten bederven, is van essentieel belang; de tegenpartij hecht daaraan zo grote waarde, dat hij zich haast, in de algemene bepalingen van een voedstercontract een standaard-regel op te nemen, dat de vrouw de zuigeling 'met onbedorven melk' moet voeden. Daarenboven zien we deze regel ook in de praktijk functioneren in B.G.U. 4, 1110 (5 v. Chr.) waarin een voedstercontract gean-

nuleerd wordt als uitvloeisel van het feit, dat de melk van de min bedorven is (r. 9-10).

ad ii. Men kan zich erover verbazen, dat het de voedster verboden wordt omgang te hebben met een man en dat zij niet zwanger mag worden. Wellicht is deze bepaling voortgekomen uit de vrees, dat de zuigeling om wie het contract gesloten wordt, tekort zal komen in de concurrentieslag met een eventueel nieuw-geboren kind. Zwangerschap van de min strekt dus de wederpartij in de overeenkomst tot nadeel. Maar waartoe dient dan de bepaling, dat de min geen sexuele omgang mag hebben? Indien het de opdrachtgever uitsluitend erom te doen is de voeding exclusief te reserveren voor het kind dat hij ter voeding aan de min aanbiedt, dan ware de anti-zwangerschapsbepaling toch voldoende; kennelijk neemt hij het zekere voor het onzekere, en verbiedt hij – eigenlijk ten overvloede – de sexuele omgang met een man, daarmede ontoegankelijk geworden voor enig argument van de zijde van de min, dat niet iedere gemeenschap altijd tot zwangerschap behoeft te leiden. Kortom, hij wil geen enkel risico. Of steekt er toch meer achter de *μὴ ἀνδροκοιτεῖν*-formule? Was inderdaad om een of andere reden sexueel contact verboden zonder de gedachte aan eventuele zwangerschap daarbij te betrekken? Was men soms bevreesd dat sexuele omgang schadelijk was voor de constitutie van de min, wellicht voor haar melk? Van deze veronderstelling schijnt O. Montevecchi uit te gaan, wanneer zij de inhoud van de voedstercontracten in het algemeen samenvat met de woorden: 'La donna s'impegna, per questo periodo, *μὴ ἀνδροκοιτεῖν πρὸς τὸ μὴ διαφθαρῆναι τὸ γάλα*: 'De vrouw verbindt zich voor deze periode geen sexuele omgang te hebben met een man, *opdat de melk niet bedorven raakt*' (La Papirologia, p. 222). Nu wekt deze generaliserende opmerking van Montevecchi wel de indruk, als zou in de voedstercontracten steeds een relatie zijn aangebracht tussen sexuele omgang en het bederven van de melk. Dat is echter een stellig onjuiste weergave van het papyrologisch feitenmateriaal, aangezien er zegge en schrijve slechts één tekst deze relatie inderdaad legt: P. Rein. 2, 103 (26 n. Chr.), r. 18-19, waar de formule exact die is welke we bij Montevecchi weergegeven vinden. Eén tekst dus, die desondanks voldoende is om aan te tonen, dat de oudheid niet geheel gevrijwaard was van het bakerpraatje – in de letterlijke zin des woords – waarin Montevecchi schijnt te geloven. Een echo daarvan klinkt misschien ook nog door in P. Amsterdam inv. nr. 37, r. 56-58: 'En het zal Diodora niet toegestaan zijn sexuele omgang te hebben met een man noch enig extra-kind erbij te nemen, met het oog op het tekort schieten van de melk', waarbij niet helemaal duidelijk is, of dit tekortschieten (*ἔγλειψις*) van de melk moet worden beschouwd als te wijten aan de voeding van een tweede, concurrerende baby, of dat het woord ook nog in directe syntactische verbinding staat met de in r. 56 genoemde sexuele omgang (*ἀνδροκοιτεῖν*). Misschien is het laatste het geval. Voor J. Hengstl die enige jaren geleden de problematiek van de voedstercontracten overzichtelijk in een boekje heeft gezet, is het logische verband tussen sexueel verkeer en zwangerschap enerzijds en bederf van de melk anderzijds een duidelijke zaak. 'Um stillfähig zu bleiben und dem Säugling ihre Milch ungeschmälert zukommen zu lassen, ist es ihr untersagt, geschlechtlich zu verkehren oder gar schwanger zu werden', aldus Hengstl,[7] die – gelijk Montevecchi – de indruk wekt dat dit verband ook inderdaad in de contractsbepalingen is aangegeven. Dat is echter, zoals wij

aantoonden, nauwelijks (alleen P. Rein. 2, 103) het geval wat betreft de relatie tussen het '*ἀνδροκοιτεῖν* en het bederf van de melk, en voor een relatie tussen *zwangerschap* en het bederf van de melk ontbreekt zelfs iedere aanduiding in de contractsbepalingen. Of men daarin in de oudheid toch geloofde? Vermoedelijk wel, gezien het feit dat ook in onze dagen maar al te vaak gehoord wordt, dat moeders die een kind voeden, daarmee moeten stoppen wanneer ze onverhoopt weer zwanger mochten zijn geworden. En dat, terwijl, naar van medische zijde verluidt, dit eerder juist bevorderlijk voor de melkproductie is!
Opmerkelijk is het overigens wel, dat een vrouw zich – voor geld – zo indringend de wet laat voorschrijven in haar privé-leven. En zeer curieus wordt het in de gevallen waarin niet een vrije vrouw als min de contractuele verplichting op zich neemt, maar wanneer de min een slavin is, door haar meester(es) als zodanig verhuurd: het contract wordt, zoals hierboven al opgemerkt, dan gesloten tussen de vader (moeder, eigenaar) van de baby aan de ene zijde en de eigena(a)r(es) van de slavin aan de andere zijde. Wie is er derhalve aansprakelijk voor het handelen der voedster? Niet zijzelf, maar haar meester of meesteres! Zo zal in B.G.U. 4, 1109 Gaius Ignatius Maximus ervoor moeten instaan, dat zijn slavin Chrotarion, door hem als voedster verhuurd, geen sexuele omgang heeft en niet zwanger wordt! Voorwaar een lastige verplichting voor Gaius. Gelukkig wordt het toezicht op zijn slavin hem makkelijk gemaakt doordat zij, zoals gebruikelijk, haar voedsteractiviteit niet ten huize van de opdrachtgever, maar buiten diens huis, bij Gaius zelf, verrichten zal.

ad iii. De voedster mag geen ander kind erbij voeden. Immers, de in het contract genoemde baby zou daardoor te kort kunnen komen, ten detrimente van zijn vader, moeder of eigenaar die hem ter voeding aanbiedt, nog gezwegen van het kind zelf! De min mag derhalve niet meer dan één voedstercontract tegelijk sluiten. Aldus moet toch deze bepaling wel geïnterpreteerd worden. Niet waarschijnlijk en zelfs inhumaan – maar waar ligt in de oude maatschappij de grens tussen wat menselijk toelaatbaar en ontoelaatbaar is? – ware de opvatting als zou de voedster zich door deze bepaling verplichten zelfs af te zien van de voeding van haar eigen kind. Het feit dat een min op het moment waarop ze een voedstercontract sluit, juist ook als moeder een eigen kind voedt is zelfs praktisch een *conditio sine qua non* voor haar beschikbaarheid als min, of het moest zijn, dat haar kind zojuist gestorven (of misschien wel te vondeling gelegd) was. En welke moeder laat zich dwingen de voeding van haar eigen kind te staken om die van een 'pleegkind' te kunnen volvoeren, tegen betaling dan wel? Bovendien blijkt uit P. Oxy.1, 37 – handelend over een rechtszaak in verband met de verwisseling van een eigen kind en een voedsterkind –, dat men een moeder met een eigen zuigeling zonder bezwaar aantrekt als voedster van een andere. Wat de opdrachtgever in het contract ten hoogste kan bedingen is, zoals hierboven besproken, dat de min ervoor zal zorgen niet nog eens zelf zwanger te worden van een volgend kind.

ad iv. Het lijkt bijna overbodig dat partijen in de voedster-overeenkomst op papyrus vastleggen, dat de min de voeding niet binnen de contractstermijn beëindigen mag: de opdrachtgever behoeft heus niet bang te zijn, dat de min het hazepad zou kiezen met de buit van een vooruit-betaalde termijn. De algemene contractsbepaling, dat de ene partij

zal werken voor de andere partij, gedurende een bepaalde periode, tegen een bepaald loon, stelt de eventueel frauderende voedster ogenblikkelijk strafbaar. Eerder is te denken aan de mogelijkheid, dat de voedster na afloop van een betalingstermijn zou willen besluiten ermee te stoppen. Eigenlijk vervalt ook deze mogelijkheid op grond van diezelfde contractuele afspraak betreffende de periode waarover het contract zal lopen; wanneer wordt vastgelegd, dat de arbeidsprestatie gedurende twee jaar zal worden geleverd, dan hoeft daaroverheen niet nog eens een bepaling te worden opgenomen die het de min verbiedt haar arbeid binnen die termijn op te geven. Het schijnt dus wel, dat deze bepaling ten overvloede is aangebracht, waarbij de leidende gedachte ongetwijfeld zal zijn geweest, dat het staken van de voeding grote schade betekent voor de opdrachtgever, die immers zijn kind in dat geval direct weer bij een andere min moet zien onder te brengen omdat het anders waarschijnlijk spoedig zal komen te sterven. Het kind moet pas bij zijn ouders of eigena(a)r(es) terugkomen als het "van de melk af en volledig verzorgd' is, zoals we lezen in P. Oxy.1, 91, r. 18-20, een kwitantie voor ontvangen voedings-loon.

c Het voedsterschap: een vrij beroep of slaafse arbeid?

De min lijkt met handen en voeten gebonden aan de verplichting die zij aangaat. Haar vrijheid in haar privé-leven wordt aan banden gelegd voor een toch niet onaanzienlijke periode van gemiddeld twee jaar en bovendien wordt overtreding van de bepalingen bestraft op een manier die de min eenvoudig tot de bedelstaf zal kunnen brengen: het vooruitbetaalde voedings-loon wordt teruggevorderd, vermeerderd met rente en verschillende boetes die niet mis zijn. De vrouw zal wel oppassen! Als zij dan financieel niet over de brug kan komen, heeft de wederpartij ook nog eens het recht van executie op haarzelf en op haar (waarschijnlijk schamele) bezittingen: dat wil zeggen dat zij zonder veel omhaal gevangen kan worden genomen en dat haar bezit ter beschikking staat aan de wederpartij. Dreigende bepalingen en hoge boetes moeten de vrouw in het gareel houden! Maar, hoe zwaar drukken die bepalingen eigenlijk op haar? Hoe onredelijk zijn ze? Hoe vaak zal in werkelijkheid de gehele zware bestraffingsmachine in werking getreden zijn? Niet zwaar, niet onredelijk en niet vaak, dunkt me! De bepalingen zijn zonder twijfel nuttig in het licht van de te verrichten arbeid en naleving ervan beschermt als het ware de continuïteit van die arbeid: dit komt niet alleen de opdrachtgever ten goede, maar ook de min zelve. Zij heeft het geheel zelf in de hand of zij haar plaatsje op de arbeidsmarkt behouden wil, nota bene in een sector die nu eens specifiek door alleen vrouwelijke arbeidskrachten wordt 'bemand', zodat er van de kant van de heren der schepping bij voorbaat al geen enkele concurrentie te duchten valt. Wellicht zal voor slavinnen die door hun meesters als min worden uitbesteed deze theorie minder gelden, maar het feit, dat er in de voedstercontracten vrijwat vrije vrouwen voorkomen, wijst erop, dat het sluiten van zulk een overeenkomst toch ook kan worden gezien als een vrijwillige economische handeling, zij het dat de term 'vrijwillig' wel overschaduwd wordt door de veelal armelijke huiselijke omstandigheden die de vrouw nopen te gaan werken'. En dat er zulke zware boetes in het vooruitzicht worden gesteld bij niet naleving van alleszins reële en eenvoudig na te leven bepalingen, is beter dan het in het vooruitzicht stellen van een betrekkelijk lage boete van *f*15, door de Nederlandse Spoorwegen bij niet

P. Mich. in v. 3627 (uit de Michigan-kollektie; vermoedelijke datum: 233 n. Chr.). De tekst heeft betrekking op een op-handen-zijnd bezoek van keizer Severus Alexander. In r. 3 is de naam van de keizer te lezen:
Σ]ε̣ουηρου Ἀλεξανδρου
Aan het eind van r. 12 leest men:
την θειαν ἐπιδυ[μιαν]
Aan de boven- en onderkant en voor het grootste deel aan de rechterkant is de tekst kompleet, maar aan de linkerkant is er veel verloren. Waarschijnlijk hebben we maar één-derde van de oorspronkelijke tekst, (uitgegeven in Ancient Society 8 (1977), pag. 195 t/m 201).

naleving van een eveneens alleszins reële en eenvoudig na te leven, maar nog eenvoudiger te ontduiken bepaling: het bezitten van een geldig plaatsbewijs.

d Loon naar werken

Alle afspraken en bepalingen ten spijt kan één factor alle goede bedoelingen van de contracterende partijen vruchteloos maken: de dood van de baby binnen de contractstermijn – voorwaar een gebeurtenis die in de weinig hygiënische samenleving van weleer niet slechts bij uitzondering zal zijn voorgekomen. Slechts weinig voedstercontracten voorzien in een oplossing en sluiten een clausule in voor wat er in dat geval gebeuren moet.

Bezien wij eerst de bepaling zoals geformuleerd in B.G.U.4, 1106, r. 20-23: 'en als het kind binnen die tijd zou komen te overlijden, dan zal Theodote (de min) een ander kind opnemen en voeden en zogen'. Dit houdt in, dat de min zonder daarvoor nog extra betaald te worden haar taak, waartoe ze zich contractueel verplicht had, afmaakt. Onrechtvaardig is dat niet, omdat zij al loon vooruitbetaald gekregen heeft. Opmerkelijk is misschien, dat zij zelf voor het vervangende kind moet zorgen; in de Griekse tekst is voor het opnemen van dat kind een vorm gebruikt van *ἀναιρεῖσθαι*, precies het werkwoord dat als terminus technicus gebruikt wordt in de voedstercontracten om het opnemen van vondelingen van de vuilnisbelt aan te duiden. Deze verplichting wordt echter duidelijk, wanneer wij in hetzelfde contract lezen dat de min liet op zich genomen heeft het kind te voeden als iets dat onsterfelijk (*ἀθάνατον*) is. Dat wil zeggen, dat de partij die de verplichting tot voeden op zich neemt ervoor moet zorgen, dat het te voeden object na afloop van het contract aan de andere partij wordt afgeleverd, hoe dan ook, dus, als het kind onderwijl sterft, zal de voedster (of haar meester/meesteres in geval zij als slavin-voedster optreedt) een ander kind moeten vinden om dat aan het einde van de termijn aan de wederpartij gezond en wel af te leveren: juist zoals wie *f* 25,– geleend heeft, wel gehouden is *f* 25,– terug te geven, maar niet gehouden is precies het zelfde bankbiljet terug te geven dat hij ontvangen heeft. Eenzelfde verplichting tot het voorzien in een nieuwe baby op grond van de *ἀθάνατος*-clausule is opgenomen in B.G.U.4, 1058, r. 21 ff. Kort en efficiënt is de formulering in P. Amsterdam inv. nr. 37, r. 59, waar niet vermeld is, dat de voedster in geval van overlijden van de zuigeling zelf voor een substituut moet zorgen, maar waar slechts bepaald wordt, dat zij de voedsterling 'gezond en onsterfelijk' moet terugbezorgen. Hetgeen op precies hetzelfde neerkomt.

Waarschijnlijk zal de vuilnisbelt het arsenaal zijn vanwaar de voedster het vervangende kind betrekt. Erg moeilijk zal het derhalve voor haar niet geweest zijn een 'invaller' te vinden voor het door haar gevoede, doch zo jammerlijk gestorven kind. Via deze tamelijk eenvoudige oplossing kan de min de periode waarvoor ze betaald is, volmaken en is de opdrachtgever verzekerd van een eindproduct: een *σῶμα δουλικόν*, waarvan dan wel onderwijl de identiteit veranderd is, maar niet, naar hij hopen mag, het nuttig effect. Overigens wordt in P. Oxy.1, 37 de voedster Saraeus, wier voedsterkind gestorven is, door een rechterlijke uitspraak gelast het loon dat zij al ontvangen heeft, terug te betalen; in dit geval dus geen vervangende baby die de min behoud van loon en werk bezorgt. Nu is in deze tekst wel een en ander aan de hand: er is ruzie om de identiteit van het kind dat gestorven is: is het wel het voedsterkind of is het Saraeus' eigen kind. De partijen hebben daarover hoge ruzie en

de beslissing die wordt uitgesproken is dan ook weinig minder dan een Salomonsoordeel; de 'veroordeling' tot terugbetaling van het loon ligt ook wel voor de hand, aangezien het amper nog denkbaar is, dat de opdrachtgever überhaupt langer met de betreffende min in zee zou willen gaan. Restitutie van het loon schijnt dan ook eerder uitzondering dan regel.
Toch toont P. Rein. 2, 103 ons de merkwaardige constructie, dat aan de eigenaar van een vondeling die zijn vondst ter voeding aan een min aflevert, de keuze wordt gelaten welke maatregel hij in praktijk zou willen brengen als het kind zou komen te overlijden: de voedster een ander kind laten voeden of restitutie van het vooruitbetaalde loon verlangen: r. 21-25: 'Als het kind mocht komen te overlijden en als dat ook bekend is geworden, dan zal de contractante (= de min) niet aansprakelijk zijn, en als Paapis (= de eigenaar van het voedsterkind) verkiezen zal haar een andere baby ter hand te stellen, dan zal zij die ook voeden voor de resterende periode op de voormelde voorwaarden, maar als hij dat niet zal willen doen,[8] dan zal zij hem restitueren zoveel als zij blijken zal schuldig te zijn voor de tijd waarin zij nog niet gevoed heeft.'
Het is duidelijk dat er per geval verschillende afspraken kunnen worden gemaakt. Een algemene regel is er niet, maar wat steeds weer oplicht uit welke bepaling hieromtrent ook maar wordt geformuleerd, is de gulden regel: 'Geen werk. geen loon.' En in zoverre kan de verplichting tot het voeden van een vervangend kind ook in positieve zin worden geïnterpreteerd voor de voedster: een garantie voor het behoud van haar loon.

e Arbeidsgarantie voor de voedster
Eén bepaling in de contracten kan zonder meer als garantie voor de min worden gezien: de wederpartij mag het te voeden kind niet binnen de termijn terughalen: B.G.U. 4, 1107, r. 26: *μὴ ἀποσπάσειν τὸ παιδίον ἐντὸς τοῦ χρόνου*. Daarmee is duidelijk haar loon veilig gesteld. Het mag ons daarom als vreemd en uitzonderlijk voorkomen, wanneer we zien dat in sommige contracten deze garantieregeling ontbreekt. De oplossing van dit probleem is echter niet zo moeilijk: in B.G.U.4, 1058 heeft de opdrachtgever het gehele voedingsloon voor twee jaar vooruitbetaald, zijnde 288 drachmen. Ook in P. Amsterdam inv. nr. 37 is sprake van vooruitbetaling van het totaal-bedrag. En juist in deze teksten ontbreekt de *μὴ ἀποσπάσειν*-clausule, omdat de opdrachtgever zelf wel eigener beweging zo wijs zal zijn het kind te laten waar het is, bij de min. Zou hij het terughalen, dan kan hij naar zijn centen (in casu drachmen) wel fluiten: wie of wat kan de voedster dwingen hem het geld terug te geven? Het ontbreken van een verklaring van de kant van de opdrachtgever, dat hij het kind bij de min zal laten, is in deze situatie zeer begrijpelijk. In de gevallen waarin het loon slechts gedeeltelijk vooruitbetaald is, is de *μὴ ἀποσπάσειν*-clausule praktisch onmisbaar: zo kan de voedster, of haar meester(es) niet voor de onaangename ervaring komen te staan, dat de wederpartij na afloop van een termijn de zuigeling zou terughalen, de voedster met lege handen en slechts half-volle beurs achterlatend.

f Conclusie
Het moge duidelijk geworden zijn, dat vondeling- en voedsterschap een niet onbeduidend verschijnsel waren in Grieks-Romeins Egypte: de papyri wijzen op een alleszins ingeburgerde, geaccepteerde praktijk. Plichten en rechten werden door voedster en werkgever steeds uitgebreid vastgelegd: men liet bij het sluiten van zulk een contract wei-

nig aan toeval of twijfel over. Het is ons, in onze dagen, wellicht vreemd te moede te constateren, hoe zakelijk, indringend formeel en ogenschijnlijk emotieloos zaken op papier geregeld werden die de oerbeginselen van de humaniteit raken: de voeding van een hulpeloze baby. Zouden wij niet eerder geneigd zijn, ons hart te laten spreken? Ja, maar ook wij zoeken, opkomend voor de rechten van het pasgeboren kind, juridische zekerheid, zij het dan wel via wettelijke regelingen en niet door middel van privé-overeenkomsten. Buiten kijf is in elk geval, dat door de voedsterpraktijk zoals deze in Graeco-Romeins Egypte bestond en door de papyri aan het licht gebracht wordt, alle betrokken partijen voordeel genieten: de voedster (of, in geval van een slavin-voedster, haar meester of meesteres), de werkgever en... de baby.

P.W.A.Th. v.d. L.

NOTEN

1 Voor een keur aan varianten zie F. Preisigke, Namenbuch col. 181.

2 Uitgegeven door S.M.E. van Lith, Lease of Sneep and Goats – Nursing Contract with Accompanying Receipt, in Z.P.E. 14 (1974), p. 145-162.

3 *σῶμα δουλικόν* is niet "kind van een slaaf'. Men krijgt de indruk, met name uit duitstalige publicaties die het voedstercontract als onderwerp hebben, dat sommige auteurs menen, dat het om slavenkinderen = kinderen van slaven gaat; b.v. O. Krüger t.a.v. P. Ross. Georg. 2, 18 col. XVI (p. 111): 'Das Kind scheint ein eheliches zu sein ( ) Sonst sind es gewöhnlich Skiavenkinder, die in diesen Ammenvertragen genannt werden.' P. Meyer, in zijn Griechische Texte aus Ägypten, nr. 11 (p. 64): 'In allen aufgeführten Urkunden handelt es sich urn Skiavenkinder, für die eine Amme bestellt wird.' Vooral A. Berger, Die Strafklausein in den Papyrusurkunden, p. 177 blijkt duidelijk in *σῶμα δουλικόν* het kind van een sla(a)f(vin) te zien: 'In allen diesen Urkunden mit Ausnahme von Nr. 1109 handelt es sich urn Skiavenkinder, die den Ammen bzw. ihren Herren iïbergeben werden. Hier (nl. in B.G.U.4, 1109) übergiebt eine Frau das Kind ihrer *Freigelassenen*.' Berger stelt 'Slavenkind' recht tegenover 'Kind van een vrijgelatene'. Het gaat echter steeds om vondelingen, die tot slavernij bestemd zijn en vanaf het moment waarop hij van de vuilnisbelt is opgenomen in feite slaaf is. Een plastische beschrijving is die van K. Südhoff, Arztliches aus den griechische Papyrusurkunden, p. 158: 'Man liess ein ausgesetztes Kind, das man auf dem Mist oder sonstwo lebend fand und das einem wegen seines Geschlechtes oder wegen seines gesunden Körperbaues oder aus beiden Gründen verwendbar schien, gross ziehen, wendete also das Ziehgeld an, urn es entweder drei — oder mehrjahrig zu verkaufen oder zum Freudenmadchen oder zum Gladiator grosszuziehen und dann die Einkünfte dieses "Geschäftes" einzustreichen oder das Herangewachsene in eigenen Haushalt "entsprechend" zu verwenden.'

4 Posidippus, fr. 11. Th. Koek, Comicorum Atticorum Fragmenta 3, 338.

5 In de contracten waarin het gaat om zuigelingen die niet van de vuilnishoop zijn gehaald, maar wier moeder wordt aangeduid als *δούλη*, is er steeds sprake van een voormálige slavin (*δούλη ὑπάρξασα τῷ* X). In één tekst treffen we het praesens *ὑπαρχούσης* aan, n. 1. P. Meyer 11, r. 11, maar het woord is volledig aangevuld omdat de papyrus daar een lacune heeft.

6 Voor de apotropaeische functie van pluimvee zie Aelianus IV 29 alsmede de woorden van I. Scheftelowitz, geciteerd in P. Ross. Georg. 2, p. 117: 'Ein Überlebsel der ehemaligen Sitte, zum Schutze des Kindes ein Huhn zu opfern, könnte in dem Backwerk enthalten sein, das in Tirol die Paten am Nikla stage ihrem Patenkinde schenken; für den Knaben nat es die Form eines Hahnes, für ein Mädchen die Figur einer Henne.'

7 J. Hengstl, Private Arbeitsverhaltnisse freier Personen in den hellenistischen Papyri bis Diokletian, p. 66.

8 De uitgever van de tekst verkiest, merkwaardig genoeg, als onderwerp van *ἐὰν δὲ μὴ βούληται*

in r. 24, Taseus, de min, te nemen. Dit strookt echter niet met haar verklaring, dat zij een ander kind zal voeden als Paapis dat wil. Niet Taseus is degene die iets te willen heeft, maar Paapis, de opdrachtgever. Daarnaast ligt bet voor de hand, dat het zinsdeel *ἐὰν μέν* in r. 22 qua onderwerp correspondeert met het erop volgende *ἐὰν δέ* in r. 24.

LITERATUUR

W. Braams, Zur Geschichte des Ammenwesens im klassischen Altertum, Jena 1913.
W. Schubart, Die Amme im alten Alexandrien, Jahrb. f. Kinderheilkunde 70, 1909, p. 82-95.
K. Sudhoff, Ärtzliches aus den griechischen Papyrusurkunden, Leipzig 1909.
J. Hermann, Ammenverträge in den gräko-ägyptischen Papyri, Zeitschr. Sav. Stiftung 76 (Romanistische Abteüung) 1959, p. 490-499.

V
Het onderwijs in Grieks-Romeins Egypte

In de tweede eeuw n. Chr. schrijft een vader een brief aan zijn in Oxyrhynchos studerende zoon. In deze brief komt de volgende zin voor: 'Gedraag je prettig tegenover de mensen bij je in huis en *richt je uitsluitend op de studie; daar zul je profijt van hebben*.' (P. Oxy.III, 531, rr. 9-12). We hebben hier te maken met een in Egypte wonende Romeinse familie, die het tamelijk goed had. Het onderwijs was enorm belangrijk als je iets in het leven wilde bereiken. Het kunnen lezen en schrijven was een voorwaarde om op de maatschappelijke ladder te kunnen opklimmen. Waarschijnlijk doelt de vader op een geslaagde karrière als hij zegt: 'daar zul je profijt van hebben'. Uit dezelfde tijd dateert een brief van een zekere Apion aan zijn vader Epimachos (B.G.U. II. 423). Apion heeft dienst genomen in het Romeinse leger en is naar Italië vertrokken; daarvandaan (vanuit Misenum) schrijft hij een geruststellende brief naar huis (Philadelphia): hij heeft de gevaren op zee goed doorstaan; bij aankomst in Misenum heeft hij reisgeld (viaticum) gekregen en hij maakt het goed; Apion vraagt zijn vader hem een briefje te sturen, zodat hij weet of zijn vader en zijn broers gezond zijn, maar vooral opdat hij een tastbare herinnering aan zijn vader heeft (in de vorm van een eigenhandig geschreven brief), die hij kan vereren, *omdat hij zo'n goede opvoeding heeft gehad;* en *dank zij die goede opvoeding hoopt hij snel karrière te maken;* hij besluit met de groeten aan zijn familieleden en vrienden thuis, zegt dat hij een portret van zichzelf heeft gestuurd en dat hij nu Antonius Maximus heet. (Zie hoofdstuk VI tekst 10 met name r. 16 en 17.) Het belang dat gehecht werd aan opvoeding en onderwijs komt in deze twee brieven duidelijk tot uiting.

Om wat voor onderwijs het ging in Grieks-Romeins Egypte blijkt uit vele teksten op papyrus, houten tabletjes, wastafeltjes en ostraka. We kunnen hierdoor nagaan, hoe de kinderen leerden lezen en schrijven en wat voor literatuur ze lazen. Ook andere vakken kwamen aan bod: er zijn teksten met wiskundevraagstukken; op gebied van (kultuur)geschiedenis zijn er lijsten met namen van beroemde wetgevers, schilders, beeldhouwers, architekten, bibliothekarissen van Alexandrië, generaals enz., die waarschijnlijk uit het hoofd geleerd moesten worden; de aardrijkskunde kwam aan bod; ze leerden de zeven wereldwonderen, namen van grote eilanden, belangrijke bergen, rivieren, bronnen en meren.
PSI III, 186 is een (helaas nogal beschadigde) tekst met de opdracht te berekenen, hoeveel toeschouwers er in een theater kunnen van bepaalde afmetingen en hoe groot de inhoud is van een vat met bepaalde afmetingen.

De opvoeding in het klassieke Griekenland vond plaats in het gymnasium, de turnplaats. De lichamelijke opvoeding nam dan ook de

belangrijkste plaats in bij de opvoeding van de Grieken, daarna kwam het muzickonderricht en het literaire onderricht.
Toen de Grieken met Alexander de Grote Egypte veroverden en zich daar in groten getale gingen vestigen, werden er vele gymnasia (in elk geval in de grotere plaatsen) gesticht, waar de Griekse kultuur onderwezen werd en levend gehouden werd. We weten niet veel van de ontwikkeling die deze gymnasia in Egypte doormaakten, maar we krijgen de indruk, dat het literaire onderricht in het gymnasium min of meer weg viel, in elk geval sterk verwaarloosd werd.

Omdat er van staatswege niets aan het onderwijs gedaan werd, was dit helemaal overgelaten aan privé-initiatieven. Er waren allerlei privé-docenten die zelf klasjes of schooltjes organiseerden, waar het elementaire onderwijs gegeven werd. De lessen waren toegankelijk voor iedereen, maar er moest wel voor betaald worden, zodat de leraar in zijn onderhoud kon voorzien. Dit betekent meteen, dat de armste families liun kinderen niet naar school kónden sturen, zodat die in de regel analfabeet bleven. Degenen die het elementaire onderwijs hadden gevolgd en die tot de meer welgestelde families behoorden, vertrokken daarna vaak naar een belangrijkere plaats dan hun eigen dorpje - soms was dat de metropolis (de hoofdstad van de gouw) – om daar lessen te volgen bij een hoger gekwalificeerde leraar. Daarbij werd de jongen of het meisje vergezeld door een *παιδαγωγός* (een begeleider), die voor het welzijn van de leerling moest zorg dragen; dikwijls was dit een slaaf die de schooltas droeg en die soms als repetitor dienst deed; de *παιδαγωγοί* zullen immers meestal noodgedwongen de lessen van de aan hun zorg toevertrouwde pupillen hebben bijgewoond, als ze zaten te wachten om ze weer naar huis te begeleiden.

Na deze fase was het slechts voor zeer weinigen weggelegd om nog te gaan studeren bij een 'professor' in een belangrijke stad als Oxyrhynchos of Alexandrië. Op dit niveau komen we in de geleerde kringen terecht, waar we ons in het tweede hoofdstuk even mee hebben beziggehouden.
Over de leraren komen we niet zoveel te weten. Men krijgt de indruk, dat ieder die zelf kon lezen en schrijven ook in staat was (althans werd geacht in staat te zijn) deze kunst aan anderen te leren. Daar was geen verdere bevoegdheid voor nodig. Er is een aantal woorden dat gebruikt wordt om 'leraar' aan te duiden, maar wat voor betekenisverschil er tussen die woorden is en óf er wel betekenisverschil is, weten we niet. Onze informatie hieromtrent komt uit de derde mimiambe van Herondas en uit privébrieven.
Bij Herondas komen we een school tegen van een *γραμματιστής*, De leerling die van die school af kwam ging naar een *διδάσκαλος*. Het woord *γραμματιστής* komen we in de papyri verder helemaal niet tegen, terwijl *διδάσκαλος* op verschillende niveaus wordt gebruikt. In een Londense papyrus uit de 3e eeuw n. Chr. zien we b.v. dat een zekere Thonis bij leraren die hij *διδάσκαλοι* noemt, de elementaire kennis heeft verworven en dat hij zijn opleiding wil gaan voltooien bij een leraar die hij eveneens *διδάσκαλος* noemt. (SB III, 6262, zie VI tekst 11). Ook het woord *καθηγατής* wordt gebruikt om leraar aan te duiden. P. Oxy. VI, 930 (2e of 3e eeuw n. Chr.) is een brief van een moeder aan haar zoon Ptolemaios die in Oxyrhynchos de lessen van een *καθηγατής* volgde. Deze leraar blijkt te zijn weggereisd en de moeder is er bezorgd over, dat haar zoon nu geen les krijgt. (Zie VI tekst 12.) Ook in de bovengenoemde brief van Thonis wordt melding gemaakt van het feit, dat de leraar rondtrekt,

er dus geen vaste standplaats op nahoudt. Maar geen van de genoemde termen voor 'leraar' schijnt speciaal voor een *rondreizende* leraar gebruikt te zijn. (Thonis spreekt over διδάσκαλος) Een leraar was toen (net als nu) afhankelijk van het aanbod van leerlingen en het is waarschijnlijk, dat hij steeds naar plaatsen toetrok, waar hij leerlingen en dus werkgelegenheid kon verwachten. Het rondreizen van de leraar moet daardoor een tamelijk gewoon verschijnsel geweest zijn. Zoals hierboven al werd gezegd, werd de leraar betaald voor zijn onderwijs. Dit salaris is waarschijnlijk niet erg hoog geweest, want we komen herhaaldelijk tegen, dat men hem bovendien nog kado's en levensmiddelen stuurde, die voornamelijk bedoeld waren om zijn ijver te vergroten.

Dan nu wat voorbeelden van wat er aan taalonderwijs werd gedaan en hoe dat gebeurde. (Men vergelijke in verband hiermee het artikel van P. J. Sijpesteijn in Hermeneus jg. 42, 1971, nr. 4).
Men kan vaststellen, dat er een heel rechtlijnige ontwikkeling werd nagestreefd, van eenvoudig naar steeds ingewikkelder, stapje voor stapje.
Begonnen werd met het alfabet. De kinderen leerden eerst de namen van de letters uit hun hoofd, begonnen daarna pas met schrijfoefeningen: een regel met alfa's *ααα*..., een regel met bèta's *βββ*..., enz. naar het voorbeeld dat de leraar gaf. Als het hele alfabet zo was afgewerkt, werd er geoefend met allerlei soorten lettergrepen. Eerst kombinaties van twee letters, b.v. *βα βε βη βι βο βυ βω, γα γε γη γι γο γυ γω* enz. Vervolgens kombinaties van drie letters, b.v. *βαβ βεβ βηβ, γαγ γεγ γηγ* of *βαν βεν βην, γαν γεν γην*... .
Er zijn vele mogelijkheden. Van dit soort schrijfoefeningen zijn er vele op ostraka bewaard gebleven. Een ostrakon (scherf) is wegwerpmateriaal – goedkoop en in ruime mate voorhanden – en daarom juist zo geschikt voor dit soort oefeningen. Ook wastafeltjes waren heel geschikt, omdat het schrift daarop weer uitgeveegd kon worden. Voorzover er papyrus werd gebruikt voor schrijfoefeningen, was het meestal de achterkant van een reeds gebruikt blad of de marge die naast of onder een tekst was opengelaten. Tenslotte kwam men toe aan het schrij-

Een voorbeeld van een schrijfoefening op een ostrakon uit de kollektie van het Papyrologisch Instituut te Leiden (4e of 5e eeuw n. Chr.). We hebben hier echter niet te maken met een beginnend leerling, maar met iemand, die leert 'schoonschrijven' en wel de zgn. bijbelmajuskel *(waarin o.a. de beroemde codex Sinaïticus en de Alexandrinus geschreven zijn). Let vooral op het onderscheid tussen de brede vertikale en de haarscherpe horizontale lijnen, (uitgegeven in P.L. Bat. XIII 25 IV: inv. nr. O. Leid. 2).*

ven van één-lettergrepige woorden, daarna van twee- en meerlettergrepige woorden. P. Bouriant 1 geeft series van één-lettergrepige woorden, waarvan de beginletters weer het alfabet vormen: *αἷξ, βοῦς, γύψ, δρῦς, Ζεύς, Ἥρ, Θρᾷξ, ἵσ, κλώψ, λύγξ, μῦς, νοῦς, ξαρ, οὗς, πούς, ρώξ, σύς, τίς, ὗς, φῶς, χρώς, ψάρ, ὦ*[ς].
Dezelfde papyrus geeft een lijst van 24 spreuken, waarvan de beginletters ook weer het alfabet vormen: 1) *Ἀρχὴ μεγίστη τοῦ φρονεῖν τὰ γράμματα* ('De voornaamste aanzet tot denken is leren lezen en schrijven'); 2) *Βίος βίου δεόμενος οὐκ ἔστιν βίος* ('Leven zonder middelen van bestaan is geen leven') enz.
De kinderen moesten zich tevens oefenen in het lezen en uitspreken van moeilijke lettergrepen en woorden. Bekende voorbeelden, waarin alle letters van het alfbabet zijn verwerkt zijn: *κναξξβιχθυπτησφλεγμοδρωψ* en *βεδθξαψχθωμπληκτρονσφιγξ* (spreek uit resp. knaxdzbichthuptesphiegmodroops en bedudzapschthoomplektronsphinx).

Ook in de oudheid moest er grammatika geleerd worden. We hebben hele systemen met verbuigingen en vervoegingen. Er is b.v. een oefening, overgeleverd op een houten tabletje, waarin het subjekt van een zin steeds in een andere naamval wordt gezet, terwijl de zin met participiumkonstrukties e.d. wordt aangepast. (Zie hoofdstuk III noot 11 en VI tekst 5.) Het houten plankje heeft een knop aan de zijkant met daarin een gat. Het is zeer waarschijnlijk een voorbeeld geweest, dat in de klas gebruikt werd en dat, als het niet in gebruik was, aan een spijker in de muur werd opgehangen.
De leerlingen werden verder getraind door het maken van diktees, het kort navertellen van bekende verhalen e.d. (Zie VI tekst 13 voor een korte parafrase van een fabel van Babrius.)

Behalve losse stukjes tekst, korte schrijfoefeningen e.d. hebben we hele 'schoolboeken' uit de oudheid. Er is b.v. een papyrusrol over uit de 3e eeuw v. Chr. (O. Guéraud et P. Jouguet: Un livre d'écolier). Ook zijn er 'schoolboeken' die bestaan uit meerdere houten tabletjes, die door middel van koordjes of een ring aan elkaar gemaakt werden. Een voorbeeld hiervan, daterend uit de 3e eeuw n. Chr., bevindt zich in het Brits Museum. De tekst op acht tabletjes bestaat uit hele series min of meer synonieme werkwoorden met daarbij aangegeven welke casus elk werkwoord regeert en soms een waarschuwing m.b.t. het genus verbi: *καλῶ τοῦτον, φωνέω τοῦτον, ἐγκαλῶ τοῦτον, ἐπικαλοῦμαι τοῦτον, οὐ λέγεται ἐπικαλῶ*.... Verder een opsomming van alle letters van het alfabet met de fonetische eigenschappen van de klank, die bij de letters hoort. Spreuken in de vorm van vraag en antwoord; 'Wat wordt ons geleerd door problemen? Ervaring.' Regels van het gebruik van modi na konjunkties; klassifikaties van naamwoorden, voorzien van voorbeelden. Eén van de tabletjes bevat de ruwe schets van een hoofd; wellicht een karikatuur van de leraar?
Ook de hierboven genoemde P. Bouriant 1 is zo'n schoolboek. Dit dateert uit de 3e of 4e eeuw n. Chr. en bestaat uit 11 papyrusblaadjes, die ongeveer 9 x 8 cm groot zijn. In enkele van de blaadjes kan men nog het gat zien, waardoor het touwtje heeft gezeten om ze bijeen te houden. Op grond van de wisselende manier van schrijven (wél allemaal door één en dezelfde hand) én door talrijke fouten, kan men konkluderen, dat de leerling zelf deze teksten geschreven heeft, hetzij naar een voorbeeld dat hij voor zich had, hetzij dat de leraar de tekst dikteerde.

Bij het literatuuronderwijs nam Homeros verreweg de belangrijkste plaats in. Eigenlijk

was de Ilias hét leesboek van de oudheid. De Odyssee kwam direkt daarna op de tweede plaats. Andere populaire schrijvers, b.v. Euripides, volgen met zéér grote achterstand. Echter óók voor leerlingen in de oudheid leverden het poëtisch en archaïsch woordgebruik van Homeros problemen op. Er werd dan ook gebruik gemaakt van verklarende woordenlijsten, die vaak – bij wijze van oefening – door de leerling werden overgeschreven. Een voorbeeld van zo'n woordenlijst, die vooral diende als voorbereiding op de lektuur, is er van het begin van de Ilias. (Zie VI tekst 14.) In verband met de uitzonderlijke positie die de Homeroslektuur innam, kunnen we hier nogmaals verwijzen naar P.Oxy.VI, 930 (VI, 12). De moeder schrijft aan haar zoon Ptolemaios, dat ze heeft geïnformeerd, wat hij aan het lezen was en dat ze als antwoord had gekregen: *τὸ ζῆτα* – het zesde boek, uiteraard van de Bias; een nadere aanduiding was niet nodig!

We besluiten dit hoofdstuk met de wens, die op de laatste pagina staat van P. Bouriant 1:

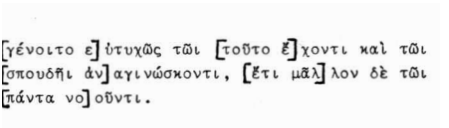
[γένοιτο ε]ὐτυχῶς τῶι [τοῦτο ἔ]χοντι καὶ τῶι
[σπουδῆι ἀν]αγινώσκοντι, [ἔτι μᾶλ]λον δὲ τῶι
[πάντα νο]οῦντι.

'Moge het goed vergaan degene die dit heeft en degene die met ijver leest, maar meer nog degene die alles begrijpt.'

M. E. v. d. H.-T.

LITERATUUR

P. Collart, A l'école avec les petits grecs (l'Égypte. Chronique d'Égypte 1936, pp. 489-507.

O. Guéraud et P. Jouguet, Un livre d'écolier du IIIe siècle av. J.-Chr. Publications de la société royale égyptienne de papyrologie. Textes et documents II. Le Caire, 1938.

M.H. Ibrahim, *Ἡ ἑλληνορρωμαικὴ παιδεία ἐν Αἰγύπτῳ ἀπὸ τοῦ α' ἕως τοῦ δ' μ.Χ. αἰῶνος κατὰ τοὺς παπύρους*. Athene, 1972.

H. I. Marrou, Histoire de l'éducation dans l'antiquité. Paris, 1964.

M.P. Nilsson, Die hellenistische Schule. München, 1955.

P.J. Parsons, A Schoolbook from the Sayce collection. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik VI (1970), pp. 133-149.

Cl. Préaux, Lettres privées grecques relatives à l'éducation. Revue belge de philologie et d'histoire VIII 3, 1929, pp. 757-800.

P. J. Sijpesteijn, Onderwijs in vroeger eeuwen 3. De eerste schreden van een schooljongen in de oudheid. Hermeneusjg. 42 nr. 4 (1971), pp. 251-255.

G. Zalateo, Papiri Scolastici. Aegyptus 1961, pp. 160-235.

E. Ziebarth, Aus der antiken Schule. Bonn, 1913².

VI
Teksten

1 BRIEF OVER DE VERZENDING VAN EEN MUMMIE

Wilcken, Chrest. 499 (= P. Par. 18 bis), verg. hoofdstuk I pag. 297.
datum: 2e-3e eeuw n. Chr.

Σενπαμώνθης Παμώνθῃ
τῷ ἀδελφῷ χαίρειν.
Ἔπεμψά σοι τὸ σῶμα Σενύριος
τῆς μητρός μου κεκηδευ-
μένος, ἔχων τάβλαν κατὰ
τοῦ τραχήλου διὰ Γαλῆτος,
πατρὸς Ἱέρακος, ἐν πλοίῳ
ἰδίῳ, τοῦ ναύλου δοθέντος
ὑπ'ἐμοῦ πλήρης. Ἔστιν δὲ
σημεῖον τῆς ταφῆς· σιν-
δών ἐστιν ἐκτὸς ἔχων χρῆ-
μα ῥόδινον, ἐπιγεγραμμέ-
νον ἐπὶ τῆς κοιλίας τὸ ὄ-
νομα αὐτῆς. **(2e hd.)** Ἐρρῶσθαί σε,
ἀδελφέ, εὔχομαι.
(Ἔτους) γ̄ Θὼθ ῑα̅

(Verso, 3e hd.)

Παμώνθῃ Μώρωι π(αρὰ) Σενπαμών(θου) ἀδελ(φῆς)

vertaling: Senpamontlies groet haar broer Pamonthes. Ik heb je het lichaam gestuurd van mijn moeder Senuris, gebalsemd, met een label om de hals, door middel van Gales, wiens vader Hierax is, in zijn eigen boot; liet vrachtgeld is door mij volledig betaald. Een herkenningsteken van de mummie is: aan de buitenkant bevindt zich linnen, met rozenzalf (ingesmeerd); op de buik is haar naam geschreven. Ik bid, broer, dat het je goed gaat. Het 3e jaar de 11e Thoth.
(Verso): Aan Pamonthes Moros, van zijn zuster Senpamonthes.

2 POST SCRIPTUM OVER BOEKEN

P. Oxy. XVIII 21 92, verg. hoofdstuk II pag. 303.
datum: 2e eeuw n. Chr.

2e hand

'Υψικράτους τῶν κωμωι-
δουμένων ϛζ ποιή-
σας μοι πέμφον. Φησὶ γὰρ
'Αρποκρατίων ἐν τοῖς
Πωλίωνος αὐτὰ βιβλί-
οις εἶναι. Εἰκὸς δὲ καὶ ἄλλους
αὐτὰ ἐσχηκέναι. Καὶ λόγου
ἐπιτομὰς τῶν Θερσαγόρου
τῶν τραγικῶν μύθων ἔχει.

3e hand

Ἔχει δὲ αὐτὰ Δημήτριος ὁ βιβλιοπώλης,
ὡς φησὶν 'Αρποκρατίων. 'Επέσταλκα 'Απολ-
λωνίδηι πέμψαι μοι ἐκ τῶν ἐμῶν
βιβλίων τιν[ὰ ἃ]περ παρ'αὐτοῦ εἶση
Σε[λ]εύκου δι[ὰ] τῶν χρόνων [....] ἐὰν εὑ-
ρίσκηις μεθ'ἃ ἐγὼ κέκτημαι ποιήσα[ς]
μο[ι] πέμφον. Ἔχουσι δὲ 'καὶ' οἱ περὶ Διό-
δωρ[ον] ὧν οὐ κέκτημαι τινα

4e hand

[ ] Διονυσ[ι]ο[...] .ιν

34 *XvYOῖ*: m de oorspr. uitgave was (nog) *λογῳ* gelezen.

De *vertaling* is in zijn geheel opgenomen in hoofdstuk II, pag. 303.

3 BRIEF VAN EUTHALIOS EN MÏKKÈ AAN HUN MOEDER, OVER HET PAASFEEST

S.B. 12,10840, verg. hoofdstuk III, pag. 314.
uitgegeven door J.R. Rea, Chronique d'Egypte 45 (1970), pp. 357-363
datum: 4e eeuw n. Chr.

originele tekst

κυρίᾳ [μο]υ μητηρ Συρα .[.]
Εὐθάλις καὶ Μικης πολλὰ χαίριν.
πρὸ μὲν πάτων εὔχομαι τὴν
.ην ὁλοκλ[ηρία]ν σου παρὰ τῷ
5 κυ(ρίῳ) θε(ῷ). αἰθέλαισαν ἐλθῖν προσαι
πρὸ τῆς ἰορτῆς [καὶ] κατέσχε μοι
ἡ] ἀδελφή μου Μίκη, λαίγουσάν μου
ἵ]να φθάσῃ πρὸς τὴν μητέρα ἡμῶν
πρὸς τὴν λύσην τῆς νησίας.
10 ἐκτίνασον τὰ .ρόματα τὰ ἰς τὸ σφυριδο'ν'
π]ροσδόκα τὴν ἀδελφή μου. ἔρχομαι πρὸ-
ς τὴ ἰορτή. αἰθέλαισα πέφο τινα ἵνα
ἔ]χοις αὐτὰ πρὸ τῆς νισίας καὶ οὐδάν-
α ἔχ]ω ἀνακἔον ἄνθροπου. εὐθυμ-
15 ο]υ περὶ το[ῦ ν]αύλου Μίκκαις,
ὃ ἔ]χων δοῦναι ἀντὶ ὑμῶν.
ἀσπ]άδωμαι ὑμῖν. Νόνα ἀσπάδεται
ὑμᾶς] πολλὰ. Σιλβανὴ ἀσπάδαιται ὑμῆς.
'Αννοῦτις καὶ θεωνίλας καὶ 'Ισχυρίων
20 ἀσπαδωμαι ὑμᾶς. 'Απίων' ἀσπά-
δωμαι καὶ τὸ'ν'αἰπιστάτην καὶ τὴν σύ-
βιών αὐτοῦ καὶ τὰ πεδα. καὶ ἐγὼ Μίκη
ἀσ[π]άδωμαι τὸν αἰπιστάτην σὺ τοῖς
τέκνυς καὶ τὴν συβίῳ αὐτοῦ.
25 γράφε σὺ οὖν Καλα .ίδᾳ περὶ τοῦ
κλυκυου τέκνον ὅτι νικηται. οὐ-
δὲν δυνάμηθα πρὸς τὼν θάνα-
τον· οἵδες καὶ σὺ ὅτι α .....εὔχομαι
σι καὶ ὁ οἰιο μου Δωρόθαιος. ἀσπάδωμαι
30 τὸν κύριώ μου πατέρα. Φαρμοῦτι ᾱ.
ἐ[ρρῶ]σθαί σαι εὔχομαι π[ο]λλοῖς χρόνοις.

door de uitgever verbeterde versie

κυρίᾳ μου μητρὶ Συρᾶτι(?)
Εὐθάλιος καὶ Μίκκη πολλὰ χαίρειν.
Πρὸ μὲν πάντων εὔχομαι τὴν
{.ην} ὁλοκληρίαν σου παρὰ τῷ
5 κυ(ρίῳ) θε(ῷ). ἐθέλησα ἐλθεῖν πρὸς σὲ
πρὸ τῆς ἑορτῆς [καὶ] κατέσχε με
ἡ ἀδελφή μου Μίκκη, λέγουσά μοι
ἵνα φθάσῃς πρὸς τὴν μητέρα ἡμῶν
πρὸς τὴν λύσιν τῆς νηστείας.
10 ἐκτίνασσον τὰ ἀρώματα(?) τὰ εἰς τὸ σφυρίδιον.
προσδόκα τὴν ἀδελφήν μου. ἔρχομαι πρὸ-
ς τὴν ἑορτήν. ἐθέλησα πέμψαι τινὰ ἵνα
ἔχοις αὐτὰ πρὸ τῆς νηστείας καὶ οὐδέν-
α ἔχω ἀναγκαῖον ἄνθρωπον. εὐθύμ-
15 ει περὶ τοῦ ναύλου Μίκκης,
ὃ ἔχω δοῦναι ἀντὶ ὑμῶν.
ἀσπάζομαι ὑμᾶς. Νόννα ἀσπάζεται
ὑμᾶς πολλά. Σιλβανὴ ἀσπάζεται ὑμᾶς.
'Αννοῦτις καὶ θεωνίλλα καὶ 'Ισχυρίων
20 ἀσπάζονται ὑμᾶς. 'Απίωνα (?) ἀσπά-
ζομαι καὶ τὸν ἐπιστάτην καὶ τὴν σύμ-
βιον αὐτοῦ καὶ τὰ παιδία. καὶ ἐγὼ Μίκκη
ἀσπάζομαι τὸν ἐπιστάτην σὺν τοῖς
τέκνοις καὶ τῇ συμβίῳ αὐτοῦ.
25 γράφε σὺ οὖν Καλα .ίδᾳ περὶ τοῦ
γλυκυτάτου τέκνου ὅτι ἐνείκηται (?). οὐ-
δὲν δυνάμεθα πρὸς τὸν θάνα-
τον. οἶδας καὶ σὺ ὅτι α .....εὔχομαί
σοι καὶ ὁ υἱός μου Δωρόθεος. ἀσπάζομαι
30 τὸν κύριόν μου πατέρα. Φαρμοῦθι ᾱ.
ἐρρῶσθαί σε εὔχομαι πολλοῖς χρόνοις.

26 *νικηται – ἐνείκηται*: waarschijnlijk vorm van een aoristus van *φέρω*, nl. *ἤνεικα*.

vertaling: Aan mevrouw mijn moeder Syras zenden Euthalios en Mikkè vele groeten. Vóór alles bid ik om uw gezondheid bij (5) God de Heer. Ik wilde bij u komen vóór het (Paas-)feest, maar mijn zusje Mikkè hield me tegen, door me te zeggen: 'Ga naar onze moeder tegen het einde van de vastentijd. (10) Schud de kruiden uit in het mandje. Verwacht mijn zuster. De kom naar het (Paas-)feest. Ik had je nog dingen willen sturen opdat je ze zou hebben voor de vastentijd maar ik heb geen enkele goede vriend (om ze aan mee te geven). (15) Maak je geen zorgen om de reiskosten van Mikkè, die ik kan betalen in plaats van jullie. De groet jullie. Annoutis en Theonilla en Ischyrion (20) groeten jullie. Ik groet Apion en de epistates (militaire of administratieve functie) en zijn vrouw en kinderen. En ik, Mikkè, groet de epistates met zijn kinderen en zijn vrouw. (25) Schrijf jij dan aan Kala..idas over zijn allerliefste kindje, dat hij (het verlies ervan) moet verdragen. Wij vermogen niets tegen de dood. Ook jij weet dat ik ... voor je bid en ook mijn zoon Dorothcos. Ik groet (30) mijnheer mijn vader, 1 Pharmouthi (= 27 maart). De bid dat u lange tijd gezond bent.:

4 GRAMMATIKA-OEFENINGEN UIT EEN HOUTEN SCHOOLBOEKJE

Bodl. Gr. Inscr. 3019 tablet 1a en 7a, verg. hoofdstuk III noot 11, pag. 316.
uitgegeven door P. J. Parsons, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 6 (1970), pp. 133-149
datum: eind 3e eeuw n. Chr.

a Verbuiging van persoonlijke voornaamwoorden

		vertaling:
	ὀρθή	
	ἐγώ	nominativus
	σύ	ik
	οὗτος	jij
	αὐτός	hij
5	ἐκεῖνος	hij
		hij
	γενική	———
	ἐμοῦ	genitivus
	σοῦ	van mij
	τούτου	van jou
10	αὐτοῦ	van hem
	ἐκείνου	van hem
		van hem
	δοτική	———
	ἐμοί	dativus
	σοί	aan mij
15	τούτῳ	aan jou
	αὐτῷ	aan hem
	ἐκείνῳ	aan hem
		aan hem
	αἰτιατική	———
	ἐμέ	accusativus
20	σέ	mij
	τοῦτον	jou
	αὐτόν	hem
	ἐκεῖνον	hem
		hem
25	κλητική	———
	σύ	vocativus
		jij
	καὶ πληθυντικῶς	———
	ὀρθή	en in het meervoud
	ἡμεῖς	nominativus
30	ὑμεῖς	wij
	ο	jullie
		z...

b Vervoeging van *ποιέω*῾ in de indicativus aktief

	vertaling:
ποιῶ	ik doe
ποιεῖς	jij doet
ποιεῖ	hij doet
παρα(τατικοῦ)	imperfectum
ἐποίουν	ik deed
ἐποίεις	jij deed
ἐποίει	hij deed
παρακει(μένου)	perfectum
πεποίηκα	ik heb gedaan
πεποίηκας	jij hebt gedaan
πεποίηκεν	hij heeft gedaan
ὑπερσυντελίκου	plusquamperfectum
ἐπεποιήκειν	ik had gedaan
ἐπεποιήκεις	jij had gedaan
ἐπεποιήκει	hij had gedaan
ἀορίστου	aoristus
ἐποίησα	ik deed
ἐποίηκας	jij deed
ἐποίησεν	hij deed
μέλλοντος	futurum
ποιήσω	ik zal doen
ποιήσεις	jij zult doen
ποιήσει	hij zal doen
δυικά	dualis

(hierna volgen alle tijden in de dualis,
en daarna de pluralis (*πληθυντικά*),
die midden in het perfectum afbreekt.)

5 HOUTEN TABLETJE MET GRAMMATTKA OEFENING (XPEIA)

Brit. Mus. Add. MS. 37516, verg. hoofdstuk III noot 11, pag. 316.
uitgegeven door F.G. Kenyon, Journal of Hellenic Studies 29 (1909), pp. 29-30
datum: 3e eeuw n. Chr.

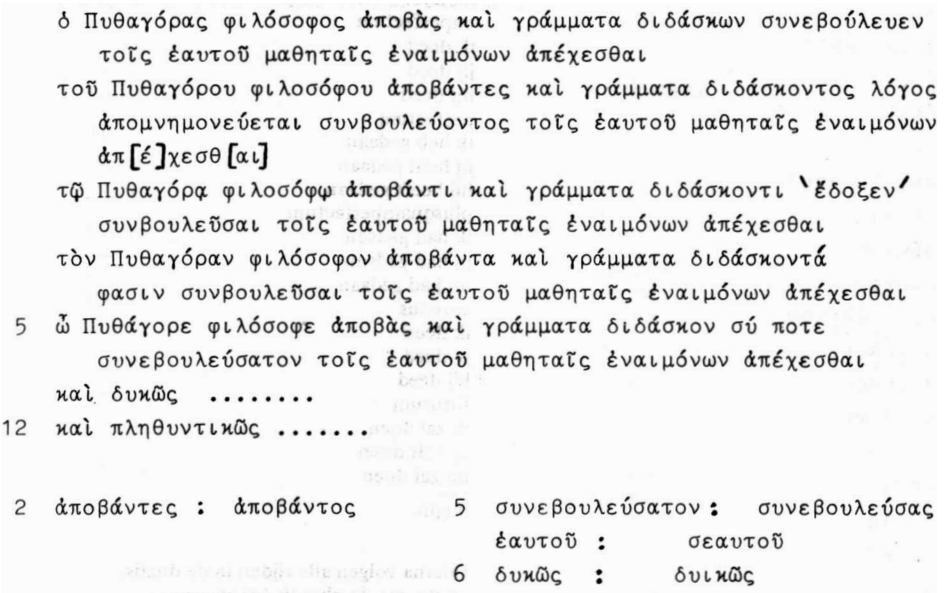

ὁ Πυθαγόρας φιλόσοφος ἀποβὰς καὶ γράμματα διδάσκων συνεβούλευεν
τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς ἐναιμόνων ἀπέχεσθαι
τοῦ Πυθαγόρου φιλοσόφου ἀποβάντες καὶ γράμματα διδάσκοντος λόγος
ἀπομνημονεύεται συνβουλεύοντος τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς ἐναιμόνων
ἀπ[έ]χεσθ[αι]
τῷ Πυθαγόρᾳ φιλοσόφῳ ἀποβάντι καὶ γράμματα διδάσκοντι 'ἔδοξεν'
συνβουλεῦσαι τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς ἐναιμόνων ἀπέχεσθαι
τὸν Πυθαγόραν φιλόσοφον ἀποβάντα καὶ γράμματα διδάσκοντά
φασιν συνβουλεῦσαι τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς ἐναιμόνων ἀπέχεσθαι
5 ὦ Πυθάγορε φιλόσοφε ἀποβὰς καὶ γράμματα διδάσκον σύ ποτε
συνεβουλεύσατον τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς ἐναιμόνων ἀπέχεσθαι
καὶ δυκῶς .....
12 καὶ πληθυντικῶς .....

2 ἀποβάντες : ἀποβάντος
5 συνεβουλεύσατον : συνεβουλεύσας
ἑαυτοῦ : σεαυτοῦ
6 δυκῶς : δυικῶς

vertaling: Toen Pythagoras de filosoof was weggegaan en lezen en schrijven onderwees, raadde hij zijn leerlingen aan zich te onthouden van vlees, (nom.)
Men herinnert zich het verhaal van Pythagoras de filosoof, die, toen hij was weggegaan en lezen en schrijven onderwees, zijn leerlingen aanraadde zich te onthouden van vlees, (gen.)
Aan Pythagoras de filosoof scheen het goed toe om, toen hij was weggegaan en lezen en schrijven onderwees, zijn leerlingen aan te raden zich te onthouden van vlees, (dat.)
Ze zeggen dat Pythagoras, toen hij was weggegaan en lezen en schrijven onderwees, zijn leerlingen aanraadde zich te onthouden van vlees, (ace.)
(5) Pythagoras, filosoof, jij hebt ooit, toen je was weggegaan en lezen en schrijven onderwees, je leerlingen aangeraden zich te onthouden van vlees, (voc.)
En in de dualis... (weer alle vijf naamvallen)
(12) En in het meervoud... (alle naamvallen).

6 BRIEF VAN HILARION AAN ALIS

P. Oxy. IV 744, verg. hoofdstuk IV, pag. 317.
datum: 17 juni 1 v. Chr.

'Ιλαρίων {α} Ἄλιτι τῆι ἀδελφῆι πλεῖστα χαί-
ρειν καὶ Βερούτι τῇ κυρίᾳ μου καὶ 'Απολλω-
ναριν. Γίνωσκε ὡς ἔτι καὶ νῦν ἐν 'Αλεξαν-
δρε⟨ί⟩ᾳ ⟨ἐ⟩σμεν· μὴ ἀγωνιᾷς ἐὰν ὅλως εἰσ-
πορεύονται, ἐγὼ ἐν 'Αλεξανδρε⟨ί⟩ᾳ μένω.
'Ερωτῶ σε καὶ παρακαλῶ σε ἐπιμελή-
θ⟨ητ⟩ι τῷ παιδίῳ καὶ ἐὰν εὐθὺς ὀφώνι-
ον λάβωμεν ἀποστελῶ σε ἄνω. 'Εὰν
πολλαπολλῶν τέκῃς ἐὰν ἦν ἄρσε-
νον ἄφες, ἐὰν ἦν θήλεα ἔκβαλε.
Εἴρηκας δὲ 'Αφροδισιᾶτι ὅτι μή με
ἐπιλάθῃς· πῶς δύναμαί σε ἐπι-
λάθειν; 'Ερωτῶ σε οὖν ἵνα μὴ ἀγω-
νιάσῃς.
(ἔτους) κθ Καίσαρος Παῦνι κγ

'Ιλαρίων Ἄλιτι ἀπόδος

vertaling: Hilarion aan zijn geliefde[a] Alis de allerhartelijkste groeten, alsook aan mevrouw Berous en Apollinarion. Je moet weten, dat we ook nu nog in Alexandrië zijn. Je moetje niet bezorgd maken: als ze[b] inderdaad naar huis gaan, zal ik nog in Alexandrië blijven. De vraag je en verzoek je, zorg goed voor de kleine en direct als we ons loon ontvangen hebben, zal ik het naar je toesturen. Als je wellicht zult bevallen, als het een jongen is, laat het dan zo, maar als het een meisje is, werp het dan weg. Je hebt tegen Aphrodisias[c] gezegd: "Vergeet me niet'. Hoe kan ik je vergeten? Ik vraag je dus, dat je je niet bezorgd maakt.

29e jaar van Caesar, 23 Paüni[d]

(Op de adreszijde:) Afleveren bij Alis, (van) Hilarion

Aantekeningen:

a 'zuster' kan gebruikt worden als een 'Kosename' voor een echtgenote; anderzijds is het niet onmogelijk, dat Alis inderdaad met haar broer getrouwd is en dus zowel Hilarions zuster als diens vrouw is.

b Waarschijnlijk spreekt Hilarion hier over niet nader aangeduide metgezellen die met hem zijn meegereisd vanuit Oxyrhynchus naar Alexandrië.

c Aphrodisias heeft kennelijk vanuit Oxyrhynchus een bezoek aan Hilarion gebracht, met een boodschap van Alis.

d Caesar = keizer Augustus;
23 Paüni in zijn 29e jaar is 17 juni van het jaar 1 v. Chr.

7 VOEDSTERCONTRACT

B.G.U. IV 1107, r. 2 t/m 29, verg. hoofdstuk IV.
datum: 13 v. Chr.

Πρωτάρχ[ω]ι
παρὰ Ἰσιδώρας τῆς Κομ[.....] μετὰ κυρίου τοῦ ἀ[δελφοῦ Εὐτυχίδου]
[το]ῦ Κομ[...]καὶ παρ[ὰ Δ]ιδ[ύ]μης [τῆς] Ἀπολ[λωνίου Περ]σείνης [μετὰ κυρίου]
τοῦ ἀδελφοῦ Ἰσχυρίωνος τοῦ Ἀπολλων[ίου Πέρσου τῆς ἐπιγονῆς. Συνχωρεῖ ἡ]
[Διδύ]μη τροφεύσειν καὶ θηλάσειν ἔξω [πα]ρ' ἐα[τῆι κατὰ πόλιν τῶι ἰδίῳ]
αὐτῆς γάλακτι καθαρῶι καὶ ἀφθόρωι ἐπὶ χρ[όνον μῆ]νας [δέκα ἓξ] ἀπὸ Φαρ-
μοῦθι τοῦ ἐνεστῶτος ἑπτακαιδεκάτου ϛ [Καίσαρος] ὃ ἐγδ[έδοται αὐτῇ ἡ 'Ισιδώρα]
δουλικὸν αὐτῆς παιδίον [ἀ]ναίρε[τον] ὑποτ[ίθιον ... ὧι ὄνομα ...]
λαμβάνουσα παρ' αὐτῆς Ἰσιδώρας μισθ[ὸν τοῦ τε γάλακτος καὶ τῆς τροφείας κατὰ]
μῆνα ἕκαστον ἀργυρίου δραχμὰς δέκα καὶ ἐλαίου κοτύλας δ[ύ]ο...[εὐτα-]
κτουμένην αὐτὴν ποιεῖσθαι τήν τε ἑατῆς καὶ τοῦ παιδίου ἐπιμέλειαν
μὴ φθείρουσαν τὸ γάλα μηδ' ἀνδροκοιτοῦσαν μηδ' ἐπικύουσαν [μηδ' ἕτερον]
παραθηλάζουσαν παιδίον, ἃ τε ἐὰν λάβῃ ἢ πιστευθῇ τῶν τούτου ταῦτα ⟨σῶα⟩ συν-
τηρήσειν καὶ ἀποδώσειν ὅταν ἀπαιτῆται ἢ ἐκτείσειν τὴν [ἑκάστου ἀξίαν πλὴν]
συνφανοῦς ἀπωλείας, ἧς καὶ φανερᾶς γενηθίσης [ἀπο]λελύσθω· αὐτόθεν]
δ' ἀπέσχηκεν ἡ Διδύμη παρὰ τῆς Ἰσιδώρας διὰ χειρὸς ἐξ οἴκου ἔλαιον τῶν.....
μηνῶν τριῶν τοῦ τε Φαρμοῦθι καὶ Παχὼν ⟨καὶ⟩ Παῦνι ⟨καὶ⟩ μὴ ἐγλείπειν τ[ὴν τροφείαν ἐντὸς]
τοῦ χρόνου, ἐὰν δέ τι παραβαίνῃ ἐκτίνιν αὐτὴν ἃ τε [εἴληφεν τροφεῖα καὶ]
ἃ ἐὰν προσλάβῃ σὺν ἡμιολίαι καὶ τὰ βλάβη καὶ δα[παν]ήματα, [ἐκτί]σειν δ' ἔτι [ἡ]
πεντακοσίας καὶ τὸ ὡρισμένον [πρόστιμον τῆς πράξεως γεινομένης τῇ Ἰσιδώρᾳ]
ἔκ τε αὐτῆς Διδύμης καὶ [ἐκ τῶν] ὑπαρχόντων αὐτῆς πάν(των) καθ[ά]περ ἐγδίκ[ης]
ἀκύρων οὐσῶν καὶ ὧν ἐὰν ἐπενένκῃ πίστεων πασῶν σκέπης [πάσης,]
ἕκαστα δὲ αὐτῆς ἐπιτελούσης καὶ τὴν Ἰσιδώραν [χο]ρηγήσειν αὐτῇ
τὰ κατὰ μῆνα τροφεῖα ὡς πρόκειται ἐπὶ τοὺς λοιποὺς [μῆνας]
δέκα τρεῖς καὶ μὴ ἀποσπάσειν τὸ παιδίον ἐντὸς τοῦ χρόνου [ἢ καὶ αὐτὴν]
ἐκτίνιν τὸ ἴσον ἐπίτιμον· παραβαλεῖ δὲ ἡ Διδύμη πρὸς [τὴν Ἰσιδώραν]
κατὰ μῆνα ἕκαστον ἀεὶ διὰ ἡμερῶν τεσσάρων ἄγουσα [καὶ τὸ παιδίον πρὸς τὸ]
ἐπιθεωρεῖσθαι ὑπ' αὐτῆς. Ἀξιοῦ(μεν)

vertaling: Aan Protarchus[a], van Isidora, dochter van..., met als voogd haar broer Eutychides, zoon..., en van Didyma, dochter van Apollonius, Perzische, met als voogd haar broer Ischyrion, zoon van Apollonius, Pers van de 'epigonê'.[b] Didyma komt overeen, dat zij zal voeden en zogen, buitenshuis[c] bij haar zelf in de stad, met haar eigen melk, zuiver en onbedorven, voor een periode van 16 maanden vanaf Pharmouthi van het lopende 17e jaar van Caesar, de slaaf-vondeling, zuigeling,... geheten, die Isidora haar heeft overhandigd. Zij ontvangt van haar, Isidora, als loon voor de melk en de voeding, maandelijks 10 zilveren drachmen en 2 cotyiae olie. Zo lang zij naar behoren betaald wordt zal zij goed voor zichzelf en voor het kind zorgen, zonder haar melk te bederven en zonder sexuele omgang met een man te hebben, zonder zwanger te worden en zonder een andere baby erbij te voeden en wat zij ook maar zal krijgen van datgene wat van de baby is of wat haar ook maar wordt toevertrouwd, dat zal ze veilig bewaren en teruggeven zodra het teruggevraagd wordt. Anders zal ze de waarde van ieder ding betalen, behalve in geval van duidelijke slijtage, waarvan ze, als deze inderdaad aangetoond is, gevrijwaard zal zijn. Didyma heeft direct al van Isidora eigenhandig uit huis[d] olie ontvangen voor de eerste drie maanden, Pharmouthi, Pachon en Paüni. En ze zal de voeding niet staken binnen de tijd en als ze op een of andere manier de overeenkomst verbreekt, zal ze het loon verbeuren dat ze al ontvangen heeft en wat ze daar nog bij zal hebben gekregen, vermeerderd met de helft, alsmede de schade en de kosten en ze zal bovendien nog 500 drachmen betalen en de voorgeschreven boete, terwijl Isidora het recht van executie heeft op Didyma zelf en op al haar bezittingen, als ware het op grond van een gerechtelijk vonnis, terwijl ongeldig zijn alle garanties die ze (nl. Didyma) eventueel maar zal aanvoeren, alsook iedere vorm van bescherming.[e] Als zij alle bepalingen in acht neemt, dan zal ook Isidora haar het maandelijkse voedingsloon verstrekken, zoals boven beschreven, voor de overige dertien maanden en ze zal de baby niet binnen de tijd terughalen of anders zal ook zij dezelfde boete betalen. Didyma zal iedere maand steeds op vier dagen Isidora bezoeken waarbij ze ook de baby mee zal brengen, met het oog op een inspectie door laatstgenoemde. Wij verzoeken om registratie.
(Ondertekening en datering)

Aantekeningen:

a Protarchus is hoofd van een rechtbank te Alexandrie aan wie dergelijke overeenkomsten werden toegezonden ter registratie, waardoor zo'n overeenkomst wettelijk bekrachtigd werd.

b Oorspronkelijk werden met deze term 'Pers van afstamming' de zonen aangeduid van vreemde soldaten, geboren in Egypte, maar later werd de aanduiding gebezigd om een zekere legale status aan te geven. Zeer vaak treft men de term aan als kenschets van een debiteur.

c d.w.z. niet bij Isidora thuis.

d 'door de hand, uit het huis*, d.w.z. niet via een bank, maar contant.

e d.w.z. dat Isidora onverminderd het recht van executie zal hebben op Didyma, ook al brengt deze wat voor soort documenten ook ter tafel die haar daartegen zouden kunnen beschermen.

8 KWITANTIE VOOR ONTVANGEN VOEDTNGSLOON

P. Oxy. I 91, r. 1 t/m 25, verg. hoofdstuk IV, pag. 322 en 326.
datum: 187 n. Chr.

Χωσίων Σαραπίωνος τοῦ 'Αρποκρατίωνος μητρὸς Σαραπιάδος ἀπ''Οξυρύγχων πόλεως Τανεντήρει Θώνιος τοῦ Θώνιος μητρὸς Ζωιλοῦτος ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως, μετὰ κυρίου Δημητρίου 'Ωρίωνος μητρὸς 'Αρσινόης ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως, χαίρειν. ὁμολογῶ ἀπεσχηκέναι παρὰ σοῦ διὰ 'Ηλιοδώρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἐπιτηρητῶν τῆς ἐπὶ τοῦ πρὸς 'Οξυρύγχων πόλει Σαραπείου τραπέζης, ἧς ὑπόσχεσις ἐδόθη ὑπὸ 'Επιμάχου, ἀργυρίου σεβαστοῦ νομίσματος δραχμὰς τετρακοσίας, οὔσας ὑπὲρ τροφείων καὶ ἐλαίου καὶ ἱματισμοῦ καὶ τῆς ἄλλης δαπάνης πάσης ἐτῶν δύο ὧν ἐτρόφευσεν ἡ δούλη μου Σαραπιὰς τὴν θυγατέρα σου 'Ελένην χρηματίζουσαν ἐξ οὗ, ἣν καὶ παρείληφας ἀπογεγαλακτισμένην καὶ τετευχυῖαν πάσης ἐπιμελείας, καὶ μηδέν σοι ἐγκαλεῖν μηδὲ ἐγκαλέσειν μηδὲ ἐπελεύσεσθαι μήτε περὶ τούτων μηδὲ περὶ ἄλλου μηδενὸς ἁπλῶς μέχρι τῆς ἐνεστώσης ἡμ[έ]ρας. κυρία ἡ ἀποχή.

vertaling: Chosion, zoon van Sarapion die de zoon is van Harpocration, met als moeder Sarapias, uit Oxyrhynchus, aan Tanenteris, dochter van Thonis, die de zoon is van Thonis, met als moeder Zoilous, uit dezelfde stad, met als voogd Demetrius, zoon van Horion en Arsinoè, uit dezelfde stad, gegroet.
Ik verklaar te hebben ontvangen van U, door middel van Heliodorus en diens collega-toezichthouders van de bank bij het Serapeüm bij Oxyrhynchus, een betaling waarvoor de schriftelijke toezegging werd afgegeven door Epimachus, 400 zilveren drachmen van de munt van de keizer, wegens voedingsloon, olie en kleding en alle andere onkosten van twee jaren waarin mijn slavin Sarapias gevoed heeft Uw dochter Helena, die de dochter heet van haar — niet met name genoemde — vader; V hebt haar ook terugontvangen, volledig gezoogd en iedere verzorging ontvangen hebbend, en ik verklaar geen enkele aanspraak te maken op U noch aanspraak te zullen maken noch stappen te zullen ondernemen, noch hierover en evenmin over enige andere zaak, hoe dan ook, tot aan de dag van vandaag. Deze kwitantie heeft rechtskracht.
(Datering en ondertekening.)

9 PROCES OM EEN VONDELING

P. Oxy. I 37, verg. hoofdstuk IV, pag. 318 en 326.
datum: 49 n. Chr.

Col. I

'Εξ ὑπομ[ν]ηματισμῶν Τι[βερίο]υ Κλαυδ[ίο]υ Πασίωνος στρατη(γοῦ).
(ἔτους) ἑνάτ[ο]υ Τιβερίου Κλαυδίου Καίσαρος Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ
Αὐτοκ[ρά]τορος, Φαρμοῦθι γ̄. ἐπὶ τοῦ βήματος
[Π]εσοῦρι[ς] πρὸς Σαραεῦν. 'Αριστοκλῆς ῥήτωρ
ὑπὲρ Πεσούριος,"Πεσοῦρις, ὑπὲρ οὗ λέγωι, ζ (ἔτους)
Τιβερίου Κλαυδίου Καίσαρος τοῦ Κυρίου ἀνεῖλεν
ἀπὸ κοπρίας ἀρρενικὸν σωμάτιον ὄνομα 'Ηρα-
κ[λᾶν]. τοῦτο ἐνεχείρισεν τῆι ἀντιδίκωι· ἐγένε-
το ἐνθάδε ἡ τροφεῖτις εἰς υἱὸν τοῦ Πεσούριος.
τοῦ πρώτου ἐνιαυτοῦ ἀπέλαβεν τὰ τροφεῖα.
ἐνέστηι ἡ προθεσμία τοῦ δευτέρου ἐνιαυτοῦ,
κα[ὶ]πάλιν ἀπέλαβεν. ὅτι δὲ ταῦτα ἀληθῆι λέγωι,
ἔστιν γράμματα αὐτῆς δι'ὧν ὁμολογεῖ εἰλη-
φέναι. λειμανχουμέν[ο]υ τοῦ σωματ[ί]ου ἀπέ-
σπασεν ὁ Πεσοῦρις. μετ[ὰ] ταῦτα καιρὸν εὑροῦσ[α
εἰσεπήδησεν εἰς τὴν τοῦ ἡμετέρου [ο]ἰκίαν
καὶ τὸ σωμάτιον ἀφήρπασεν, καὶ βούλεται ὀν[ό-
ματι ἐλευθέρου τὸ σωμάτιον ἀπενέγκασ-
θαι. ἔχω[ι] πρῶτον γράμμα τῆς τροφείτιδος,
ἔχωι δεύτερο[ν] τῶν τροφείων τὴν [ἀ]ποχή[ν.
ἀξιῶι ταῦ[τα] φυλαχθῆ[ν]αι." Σα[ρα]εῦς,
"ἀπεγαλάκ[τισά] μου τὸ [π]αιδίον, κα[ὶ] τούτων
σωμάτιόν μοι ἐνεχειρίσθηι. ἔλαβ[ον] παρ'αὐ-
τῶν τοὺ[ς] πάντας ὀκτὼι στατῆρας. μετὰ
ταῦτα [ἐτελεύ]τησεν τ[ὸ σ]ωμάτιο[ν στα-
τήρων π[ερ]ιόντων. νῦν βούλον[ται τὸ

Col. II

ἴ[δι]όν μου τέκνον ἀποσπάσαι." Θέων,
"γράμματα τοῦ σωματίου ἔχομεν."
ὁ στρατηγός, "ἐπεὶ ἐκ τῆς ὄψεως φαίνεται τῆς
Σαραεῦτος εἶναι τὸ παιδίον, ἐὰν χιρογραφήσηι
αὐτήι τε καὶ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς ἐκεῖνο τὸ ἐνχει-
ρισθὲν αὐτῆι σωμάτιον ὑπὸ τοῦ Πεσούριος
τετελευτηκέναι, φαίνεταί μοι κατὰ τὰ ὑπὸ
τοῦ κυρίου ἡγεμόνος κριθέντα ἀποδοῦσαν
αὐτὴν δ εἴληφεν ἀργύριον ἔχειν τὸ [ἴδιο]ν
τέκνον."

vertaling: Uit de notulen van Tiberius Claudius Pasion, strateeg. In het 9e jaar van Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus Imperator, op de 3e Pharmouthi, bij het gerechtshof: Pesouris versus Saraeus. Aristocles, advocaat voor Pesouris: Tesouris namens wie ik spreek, nam in het 7e jaar van Tiberius Claudius Caesar, de heer, van de vuilnisbelt een mannelijke baby op, genaamd Heraclas. Deze gaf hij in handen van de tegenpartij (= Saraeus); het voedster contract dat hierbij opgemaakt werd, sprak van hem als van een zoon van Pesouris. Saraeus ontving loon voor het eerste jaar; de betalingstermijn voor het tweede jaar diende zich aan en opnieuw ontving ze het loon. Ten bewijze van het feit dat ik de waarheid spreek, zijn hier stukken van haar waardoor zij verklaart het ontvangen te hebben. Toen nu de baby van honger dreigde om te komen, haalde Pesouris hem terug, maar daarna, toen Saraeus een gunstig moment gevonden had, deed ze een inval in het huis van onze cliënt en sleepte de baby weer mee terug en ze wil beweren, dat ze de baby heeft teruggehaald als (haar eigen) vrijgeborene. Ik heb hier, op de eerste plaats, een afschrift van de voedingsovereenkomst; ik heb, op de tweede plaats, de kwitantie van het voedingsloon; ik verlang dat men deze in acht neemt.' Saraeus: 'Ik voedde mijn eigen kind en een baby van hen werd mij ter hand gesteld. Ik ontving van hen alle acht staters. Daarna stierf die baby terwijl er nog x staters over waren. Nu willen ze me mijn eigen kind afnemen!' Theon: 'We hebben papieren betreffende die baby.' De strateeg: 'Aangezien het kind qua uiterlijk een kind van Saraeus lijkt te zijn, besluit ik, in overeenstemming met het besluit van onze heer de praefect, als Saraeus en haar man een verklaring zullen ondertekenen, dat de baby die door Pesouris aan haar ter hand was gesteld, inderdaad gestorven is, dat zij haar eigen kind hebben zal, na teruggave van het geld dat zij ontvangen heeft.'

10 BRIEF VAN APION AAN ZIJN VADER EPIMACHOS

Wilcken, Chrest. 480 (= B.G.U. II 423), verg. hoofdstuk V, pag. 332.
datum: 2e eeuw n. Chr.

'Απίων 'Επιμάχῳ τῶι πατρὶ καὶ
κυρίῳ πλεῖστα χαίρειν. Πρὸ μὲν πάν-
των εὔχομαί σε ὑγιαίνειν καὶ διὰ παντὸς
ἐρωμένον εὐτυχεῖν μετὰ τῆς ἀδελφῆς
μου καὶ τῆς θυγατρὸς αὐτῆς καὶ τοῦ ἀδελφοῦ
μου. Εὐχαριστῶ τῷ κυρίῳ Σεράπιδι,
ὅτι μου κινδυνεύσαντος εἰς θάλασσαν
ἔσωσε εὐθέως. Ὅτε εἰσῆλθον εἰς Μη-
σηνους, ἔλαβα βιάτικον παρὰ Καίσαρος
χρυσοῦς τρεῖς καὶ καλῶς μοί ἐστιν.
'Ερωτῶ σε οὖν, κύριέ μου πατήρ,
γράψον μοι ἐπιστόλιον πρῶτον
μὲν περὶ τῆς σωτηρίας σου, δεύ-
τερον περὶ τῆς τῶν ἀδελφῶν μου,
τρ[ί]τον, ἵνα σου προσκυνήσω τὴν
χέραν, ὅτι με ἐπαίδευσας καλῶς,
καὶ ἐκ τούτου ἐλπίζω ταχὺ προκο-
σαι τῶν θε[ῶ]ν θελόντων. Ἄσπασαι
Καπίτων[α πο]λλὰ καὶ το[ὺς] ἀδελφούς
[μ]ου καὶ Σε[ρηνί]λλαν καὶ το[ὺς] φίλους μο[υ].
Ἔπεμψά σο[ι εἰ]κόνιν μ[ου] διὰ Εὐκτή-
μονος. 'Εσ[τ]ι [δὲ] μου ὄνομα 'Αντῶνις Μά-
ξιμος. 'Ερρῶσθαί σε εὔχομαι.
Κεντυρί(α) 'Αθηνονίκη.

(In de linkermarge is dwars geschreven:)

'Ασπάζεταί σε Σερῆνος ὁ τοῦ 'Αγαθοῦ [Δα]ίμονος [καὶ....]ς ὁ τοῦ[..]
ρος καὶ Τούρβων ὁ τοῦ Γαλλωνίου καὶ Δ[...]νᾶς ὁ τ[οῦ...]σεν[..]
[...].[...].[ ]

(Verso:)

Ε[ἰς] Φ[ιλ]αδελφίαν 'Επι✕μάχῳ ἀπὸ 'Απίωνος υἱοῦ.

'Απόδος εἰς χώρτην πρῖμαν✕'Απαμηνῶν 'Ιο[υλι]α[ν]οῦ 'Αν.[..]
λιβλαρίῳ ἀπὸ 'Απίωνος ὥστε 'Επιμάχῳ πατρὶ αὐτοῦ.

In 27 en 28 geven de kruisen de plaats voor het koordje aan.

vertaling: Apion groet zijn vader en heer hartelijk. Voor alles bid ik, dat U gezond bent en dat het U voortdurend goed gaat en dat U voorspoed heeft samen met mijn zuster, met haar dochter en met mijn broer. De dank de Heer Sarapis, dat hij mij, toen ik op zee in gevaar verkeerde, terstond heeft gered. Toen ik in Misenum aankwam ontving ik als reisgeld drie goudstukken van de keizer en ik maak het goed. Ik vraag U nu, vader, mijn heer, schrijf mij een briefje, allereerst over Uw welzijn, ten tweede over het welzijn van mijn broer en zuster, ten derde opdat ik Uw handschrift kan vereren, omdat U mij goed heeft opgevoed, en daardoor hoop ik snel vooruit te komen, als de goden het willen. Groet Capito vele malen en mijn broer en zuster en Serenilla en mijn vrienden. Ik heb U een afbeelding van mij gestuurd door middel van Euktemon. Mijn naam is Antonius Maximus. Ik bid, dat het U goed gaat. Centuria Athenonica.
Serenus, de zoon van Agathos Daimon, groet U en... en Turbo, de zoon van Gallonios en...
(Verso) Naar Philadelphia, aan Epimachos van zijn zoon Apion.
Geef het af bij het eerste cohors van de Apameners aan (?) Iulianus, de sekretaris, van Apion, opdat (het verzonden wordt) aan Epimachos, zijn vader.

(Recto:)

vertaling: Aan mijn heer en vader Arion, van Thonis, gegroet. Vóór alles spreek ik iedere dag gebeden voor U uit, en ik bid tot de van ouds vereerde goden, bij wie ik te gast ben, at ik U en al de onzen in goede gezondheid mag aantreffen. Kijk nu, ik schrijf U reeds voor de vijfde maal en behalve slechts één keer, heeft U mij niet geschreven, niet over Uw gezondheid, en U bent ook niet naar mij toegekomen. Hoewel U zich voornam: 'ik kom', bent U niet gekomen om te weten te komen, of de leraar zich om mij bekommert of niet. En hijzelf nu vraagt bijna dagelijks naar U: 'komt hij nog niet?' En ik zeg dan één ding: 'ja'. Haast U dus om snel naar mij toe te komen, opdat hij mij lesgeeft, zoals hij graag wil. Als U met mij meegereisd was, had ik allang les gehad. En wanneer U komt, denk dan aan de dingen, waarover ik U dikwijls heb geschreven. Kom nu snel naar ons toe, voordat hij vertrekt naar verderopgelegen gebieden. Ik groet al onze familieleden vele malen, ieder bij naam, én onze vrienden; ik groet ook mijn leraren.
Het ga U goed, mijn heer en vader, en ik wens U voor lange tijd voorspoed toe, samen met mijn broers - mogen ze niet getroffen worden door enig kwaad.
Denk om onze duiven. Aan mijn vader Arion, van ...

11 BRIEF VAN THONIS AAN ZIJN VADER ARION

S.B. III 6262, verg. hoofdstuk V, pag. 333.
datum: 3e eeuw n. Chr.

(Verso:)

Κυρίῳ μου πατρὶ Ἀρίονι Θῶνις χαίρειν.
Πρὸ μὲν πάντων τὸ προσκύνημά σου ποι-
ῶ καθ'ἑκάστην ἡμέραν καὶ εὐχόμενος,
ἵνα σε ἀπολάβω ὁλοκληροῦντα καὶ τοὺς ἡ-
μῶν πάντας, παρ'οἷς ἐπιξενοῦμαι, πατρῴ-
οις θεοῖς. Ἰδοὺ πέμπτον σοι τοῦτο γράφω,
καὶ σοὶ εἰ μὴ ἅπαξ μόνον οὐκ ἔγραφάς μοι
οὐδὲ περὶ τῆς σῆς ὁλοκληρίας οὐδὲ πρὸς ἐ-
μὲ ἦλθας. Ταξάμενός μοι ὅτι "ἔρχομε" οὐ-
κ ἦ⟨λ⟩θας, ἵνα καὶ μάθῃς, ἢ προσέχει μοι ὁ δι-
δάσκαλος ἢ οὔ. Καὶ αὐτὸς οὖν καθ'ἡμέρα⟨ν⟩
σχεδοῦ τι πυνθάνετε περὶ σοῦ ⟦ἑτοίμως⟧
ὅτι "οὔπω ⟦ἦλθεν⟧ ἔρχετε;" Κἀγὼ οὖν λέγω
⟦ὅτι⟧ ἔν· "νέ" ⟦ι..δ⟧ Σπούδασον οὖν τάχιον
ἐλθεῖν πρὸς ἐμέ, ἵνα με διδάξῃ, ὡς πρό-
θυμός ἐστιν. Ἦ⟨ν⟩ ἧς μετ'ἐμοῦ ἀναβάς, παλε
ἤμην διδαχθείς. Μνημόνευσον δὲ
ἐρχόμενος ὧν ἔγραφά σοι πολλάκις.⟦η⟧ Τάχιον οὖν
ἦκε πρὸς ⟦ἐμὲ⟧ ἡμᾶς, πρὶν οὗ εἰς τὰ ἄνω
μέρη ἀπέλθῃ. Ἀσπάζω πολλὰ τοὺς ἡ-
μῶν πάντας κατ'ὄνομα σὺν τοῖς φι-
λοῦντι ἡμας, ἀσπάζω καὶ τοὺς διδα-
σκάλους μου.
Ἔρρωσό μοι, κύριέ μου πάτερ, εὐτυ-
χοῦντι μοι σὺν τοῖς ἀβασκάντοις μου
ἀδελφοῖς, ὧς εὔχομαι, πολλοῖς χρόνοις.

(Naast regel 22 en 24 staat:)

Μνημονεύσατε τῶν περιστε-
ριδίων ἡμῶν.
Ἀρείονι πατρί ιθ, π(αρὰ)

12 BRIEF VAN EEN MOEDER AAN HAAR ZOON PTOLEMAIOS

P. Oxy. VI 930, verg. hoofdstuk V, pag. 333 en 336.
datum: 2e of 3e eeuw n. Chr.

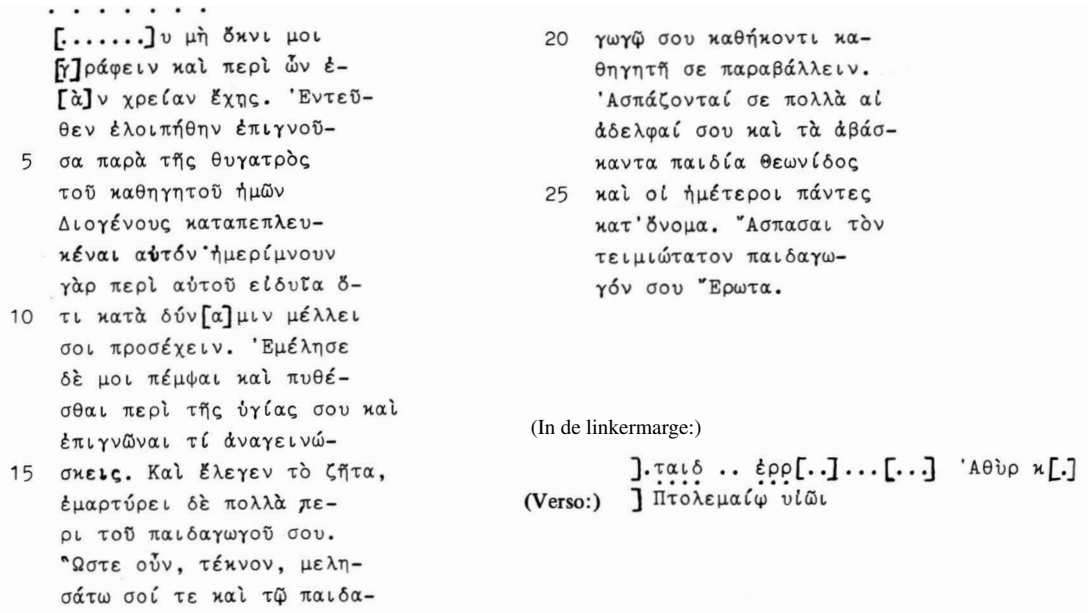

. . . . . .
[.....]υ μὴ ὄκνι μοι
[γ]ράφειν καὶ περὶ ὧν ἐ-
[ὰ]ν χρείαν ἔχῃς. Ἐντεῦ-
θεν ἐλοιπήθην ἐπιγνοῦ-
σα παρὰ τῆς θυγατρὸς
τοῦ καθηγητοῦ ἡμῶν
Διογένους καταπεπλευ-
κέναι αὐτόν· ἠμερίμνουν
γὰρ περὶ αὐτοῦ εἰδυῖα ὅ-
τι κατὰ δύν[α]μιν μέλλει
σοι προσέχειν. Ἐμέλησε
δὲ μοι πέμψαι καὶ πυθέ-
σθαι περὶ τῆς ὑγίας σου καὶ
ἐπιγνῶναι τί ἀναγεινώ-
σκεις. Καὶ ἔλεγεν τὸ ζῆτα,
ἐμαρτύρει δὲ πολλὰ πε-
ρὶ τοῦ παιδαγωγοῦ σου.
Ὥστε οὖν, τέκνον, μελη-
σάτω σοί τε καὶ τῷ παιδα-
γωγῷ σου καθήκοντι κα-
θηγητῇ σε παραβάλλειν.
Ἀσπάζονταί σε πολλὰ αἱ
ἀδελφαί σου καὶ τὰ ἀβάσ-
καντα παιδία Θεωνίδος
καὶ οἱ ἡμέτεροι πάντες
κατ' ὄνομα. Ἄσπασαι τὸν
τειμιώτατον παιδαγω-
γόν σου Ἔρωτα.

(In de linkermarge:)

].ταιδ .. ἐρρ[..]...[..] Ἀθὺρ κ[.]

(Verso:)] Πτολεμαίῳ υἱῶι

vertaling: ... Aarzel niet mij te schrijven over alles wat je maar nodig hebt. Verder was ik bedroefd, toen ik van de dochter van onze leraar Diogenes hoorde, dat hij weggevaren is naar het noorden. Want ik had over hem geen zorgen, omdat ik wist, dat hij aandacht aan je zou besteden, zo goed als hij kon. De heb de moeite genomen iemand te sturen en te informeren naar je gezondheid en om te weten te komen, wat je leest. En hij zei, dat het het zesde boek was, en gaf veel informatie over je begeleider (paidagogos). Jij en je paidagogos moeten er dus nu voor zorgen, dat je geplaatst wordt bij een geschikte leraar. Je zusjes groeten je vele malen en de kinderen van Theonis — mogen ze niet door kwaad worden getroffen — en al onze vrienden, ieder bij naam.
Groet Eros, je zeergeeerde paidagogos.
(Verso:) aan haar zoon Ptolemaios.

13 PARAFRASE

Ziebarth, Aus der antiken Schtllc, ni. 36 (»P. Grenf. n 84)^ mg« hooftlstuk V, p. 335.
datum: 4e-5e eeuw n. Chr.

+ Υἱὸς τὸν εἴδιον
πατέραν φωνεύσας καὶ
τοὺς νόμους φοβη-
θεὶς ἔφυγεν εἰς ἐρη-
μίαν⁝ καὶ διὰ τῶν ὀ-
ρέων παρερχόμενος
ἐδιώκαιτο ὑπὸ λέ-
ωντος⁝ καὶ διωκό-
μενος ὑπὸ τοῦ λέ-
ω[ντος] ἀνῆλθεν εἰς
δέν[δρον⁝ καὶ] ηὑρῶν
δράκοντ[α ἀνερχό-]
μενος ἐπὶ τὸ δέν-
δρον καὶ δηνά-
μενος ἀνηλθεῖν
[διὰ τὸν] δράκοντα
[πάλιν κ]ατ[ῆλ]θε...
Κ[ακουρ]γία οὐ λ-
ανθάνει θεόν.
'Αεὶ τὸν θεῖον τοὺς
κακοὺς πρὸς τὴ-
ν δέκην. +

Lees:

1. ἴδιον,2. πατέρα φονεύσας, 7. ἐδιώκετο,7/8-9/10. λέοντος,
14. (οὐ?) δυνάμενος, 20. τὸ, 22. δίκην.

vertaling: Een zoon, die zijn eigen vader had vermoord en bang wasvoor de wetten, vluchtte de wildernis in; en toen hij door de bergen trok, werd hij achtervolgd door een leeuw; en omdat hij door de leeuw werd achtervolgd, klom hij in een boom; en toen hij in de boom klom, trof hij daar een slang aan en omdat hij niet omhoog kon klimmen door de slang, ging hij weer naar beneden...
Misdaad ontgaat de god niet.
Altijd bezorgt de goddelijke macht de misdadigers hun straf.

14 VOORBEREIDING OP HOMEROS-LEKTUUR

Ziebarth, Aus der antiken Schule, nr. 29 (voorzijde), verg. hoofdstuk V, pag. 336.
datum: 5e eeuw n. Chr.

1	Πη[ληιάδεω]	παιδὶ τ[οῦ Π]ηλέως	de zoon van Pcleus
	Ἀχιλῆος	τοῦ Ἀχιλλέως	van Achilles
	οὐλομένην	ὀλεθρίαν	verderfelijk
	ἣ	ἥτις	van dien aard, dat ze
5	μυρία	πολλὰ	5 vele
	Ἀχαιοῖς	τοῖς Ἕλλησι	de Grieken
	ἄλκεα	κακὰ	rampen
	[ἔθηκ]εν	ἐποίησεν	veroorzaakte
	[πολ]λὰς δὲ	πλείστας δὲ	zeer vele
10	[ἰφ]θίμους	ἰσχυρὰς	10 sterk
	ψυχὰς	τὰς ψυχὰς	schimmen
	ἡρώων	τῶν ἡμιθέων ἀνδρῶν	halfgoden
	αὐτοὺς δὲ	τὰ δὲ σώματα αὐτῶν	hun lichamen
	ἑλώρια	ἑλκίσματα	prooi
15		σπαράγματα	15 verscheurde stukken
	τεῦχε	ἐποίει	maakte
	κύνεσι	τοῖς κυσὶ	voor de honden
	οἰωνοῖσι δὲ πᾶσι	καὶ πᾶσι τοῖς σ[αρ-	en voor alle zogeheten
		κο]φά[γ]οι[ς]	vleesetende vogels
20		ὠρνέοις λεγ[ομένοις]	20
	Διὸς δὲ	ἡ δὲ τοῦ Διὸ[ς]	het (besluit) van Zeus
	ἐτελείετο	ἐτελειοῦτο	voltrok zich
	βουλὴ	ἡ γνώμη	besluit
	ἐξ οὗ δὴ	ἀφ' οὗ δὴ χρό[νου]	vanaf het moment
25	τὰ πρῶτα	τὴν ἀρχὴ[ν]	25 in het begin
	διαστήτην	[δι]έστη[σαν]	zij werden vijanden

1. παιδὶ: παιδὸς

Enkele belangrijke jaartallen

± 3100 v. Chr. - ± 2800 v. Chr.	– de zgn. *Voortijd*, die begint met de vereniging van Beneden-Egypte en Boven Egypte.
± 2800 v. Chr. - ± 2150 v. Chr.	– *Oude Rijk*. De oudste dokumenten in het Hieratisch. Pyramiden.
± 2050 v. Chr. - ± 1670 v. Chr.	– *Middenrijk*.
± 1570 v. Chr. - ± 1100 v. Chr.	– *Nieuwe Rijk*.
± 660 v. Chr. - 525 v. Chr.	– *Saïtisch Tijdperk*. De Griekse stad Naukratis gesticht.
525 v. Chr.	– *Cambyses* verovert Egypte, dat een Perzische satrapie wordt.
333/2 v. Chr.	– *Alexander de Grote* verovert Egypte.
331 v. Chr.	– Stichting van Alexandrië.
323 v. Chr.	– Dood van Alexander.
323/2 v. Chr. - 305 v. Chr.	– Ptolemaios *satraap* van Egypte.
305 v. Chr. - 283 v. Chr.	– dezelfde Ptolemaios, bijgenaamd Soter, *koning* van Egypte.

Vanaf deze tijd tot 30 v. Chr. is Egypte een onafhankelijke Hellenistische staat onder de Ptolemaeën-dynastie.

31 v. Chr.	– Slag bij *Actium*. Kleopatra VII en Marcus Antonius plegen zelfmoord. Egypte wordt een *Romeinse provincie*.
212 n. Chr.	– *Constitutio Antoniniana*: het Romeins burgerrecht wordt toegekend aan alle bewoners van de Romeinse provincies.
± 640 n. Chr.	– Egypte wordt veroverd door de *Arabieren*.

In de tekstuitgaven gebruikte tekens

$\dot{\alpha}\dot{\beta}\dot{\gamma}\dot{\delta}$	onzekere letters (meestal beschadigd).
…. of –10–	onleesbare sporen van letters, waarvan het aantal (bij benadering) bekend is.
[....] of [–10–]	verloren-gegane letters, waarvan het aantal (bij benadering) bekend is; aan het begin van een regel valt doorgaans de linker haak weg, aan het eind van een regel de rechterhaak.
[ ]	gaten, waarin het aantal verloren-gegane letters niet bekend is.
[αβγδ]	verloren-gegane letters, die door de uitgever zijn aangevuld.
‹ ›	letters of woorden, die ten onrechte door de schrijver zijn weggelaten, maar niet kunnen worden aangevuld.
‹αβγδ›	idem, maar ze kunnen wel worden aangevuld.
(αβγδ)	afkortingen of symbolen, die door de uitgever voluit geschreven zijn.
{αβγδ}	letters of woorden, die ten onrechte door de schrijver zijn geschreven en door de uitgever uit de tekst worden verwijderd.
⟦αβγδ⟧	letters of woorden, die door de schrijver zelf zijn doorgehaald.
\αβγδ/	letters of woorden, die door de schrijver zijn toegevoegd tussen de regels.

Tekens in de teksten zelf

∟ jaar
⊢ drachme

Afkortingen van geciteerde tekstuitgaven

B.G.U. – Ägyptische Urkunden aus den Staatlichen Museen zu Berlin, Griechische Urkunden, Berlin 1895 ff.
P. Bour. – Les Papyrus Bouriant, ed. P. Collart, Paris 1926.
P. Giss. – Griechische Papyri im Museum des Oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen, ed. O. Eger, E. Kornemann und P.M. Meyer, Leipzig-Berlin, 1910 ff.
P. Grenf. II – New Classical Fragments and other Greek and Latin Papyri, ed. B.P. Grenfell and A.S. Hunt, Oxford,1897.
P. Lond. – Greek Papyri in the British Museum, ed. F.G. Kenyon and H.I. Bell, Londen, 1893 ff.
P.L. Bat. – Papyrologica Lugduno-Batava, ed. M. David, B.A. van Groningen, J.C. van Oven e.a., Leiden, 1941 ff.
P. Merton – A Descriptive Catalogue of the Greek Papyri in the Collection of Wilfred Merton, F.S.A., ed. H.I. Bell, C.H. Roberts, B.R. Rees and J.W.B. Barns, London-Dublin, 1948 ff.
P. Meyer – Griechische Texte aus Agypten I. Papyri des Neutestamentlichen Seminars der Universität Berlin, ed. P.M. Meyer, Berlin, 1916.
p.Oxy. – The Oxyrhynchus Papyri, ed. B.P. Grenfell, A.S. Hunt, H. I. Bell e.a., London, 1898 ff.
P, Par. – Notices et textes des papyrus grecs du Musée du Louvre et de la Bibliothèque Impériale (Notices et extraits des manuscrits de la Bibl. Impériale et autres Bibl., 18, 2), ed. M. Letronne et W. Brunet de Presle, Paris, 1865.
P. Rein. – Les Papyrus Théodore Reinach, ed. Th. Reinach, P. Collart e.a., Paris-Cairo, 1905 ff.
P. Ross.-Georg. – Papyri Russischer und Georgischer Sammlungen, ed. G. Zereteli, O. Krüger und P. Jernstedt. Tiflis, 1925 ff.
P. Ryl. – Catalogue of the Greek Papyri in the J. Rylands Library, Manchester, by A.S. Hunt, J. de M. Johnson, V. Martin, C.H. Roberts and E.G. Turner, Manchester, 1911 ff.
S.B. – Sammelbuch Griechischer Urkunden aus Agypten, ed. F. Preisigke, F. Bilabel und E. Kiessling, Strassburg-Berlin-Leipzig-Heidelberg-Wiesbaden, 1915 ff.
P.S.A. Athen. – Papyri Societatis Archaeologicae Atheniensis, ed. G.A. Petropoulos, Athene, 1939.
P.S.I. – Papiri Greci e Latini (Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei Papiri greci e latini in Egitto), ed. G. Vitelli, M. Norsa e.a., Florence, 1912 ff.
P. Tebt. – The Tebtunis Papyri, ed. B.P. Grenfell, A.S. Hunt, J.G. Smyly e.a., London, 1902 ff.